

Η Ορθή Προσέγγιση-Λύση και η λεγόμενη «Νέα Προσέγγιση-Λύση» του Προβλήματος του Μετασχηματισμού των Αξιών σε Τιμές

του
Θεόδωρου Μαριόλη*

«Για ν' αποφανθούμε
ότι ένας συγγραφέας αντιφάσκει,
θα πρέπει να είναι αδύνατον
να συμφιλιωθούν
οι αντικρουόμενες απόψεις του»

Luc de Clapiers Vauvenargues

I. Εισαγωγή

Στα πλαίσια αυτού του άρθρου αναπτύσσουμε μία λύση ή, για την ακρίβεια, προσέγγιση του γνωστού «προβλήματος του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές», την οποία αποκαλούμε «Ορθή Προσέγγιση-Λύση¹». Εν συνεχεία

* Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης.

1. Τις βασικές γραμμές αυτής της προσέγγισης τις παρουσίασα στην ημερίδα: «Η Εργασιακή Θεωρία της Αξίας» (Πάντειο Πανεπιστήμιο, 18/3/1998) που διοργάνωσε η επιθεώρηση *Ουτοπία* και το Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα. Τα πρακτικά της ημερίδας δημοσιεύτηκαν στην *Ουτοπία*, τ. 28, 1998. Μια αγγλική μετάφραση της σχετικής εισήγησής μου δημοσιεύτηκε στην *Political Economy*, τ. 5, 1999. Στην εν λόγω ημερίδα συμμετείχαν επίσης οι εξής: Α. Βλάχου (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Β. Fine (SOAS – Πανεπιστήμιο Λονδίνου), D. Laibman (Brooklyn College, City University of New York), Κ. Λαπαβίτσας (SOAS – Πανεπιστήμιο Λονδίνου), Θ. Μανιάτης (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Στ. Μαυρουδέας (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Ν. Πετραλιάς (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γ. Σταμάτης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Λ. Τσουλφίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας). Για ορισμένες εύστοχες παρατηρήσεις τους πάνω στο κείμενο της εισήγησής μου, τις οποίες έλαβα υπόψιν στο παρόν άρθρο, ευχαριστώ τους Κ. Λαπαβίτσα, Στ. Μαυρουδέα και ιδίως τον Γ. Σταμάτη, με τον οποίο, επίσης, συζητήσα αναλυτικά τα βασικά σημεία της παρούσης.

Ευχαριστώ, επίσης, τους D.K. Foley (New School for Social Research, New York) και D. Laibman για ορισμένες παρατηρήσεις τους σε μια πρώτη εκδοχή της παρούσης, η οποία είχε

συγκρίνουμε την προσέγγιση αυτή με τη λεγόμενη «Νέα Ερμηνεία ή Προσέγγιση²-Λύση» των Duménil (1980), Foley (1982).

Η Ορθή Προσέγγιση, την οποία αναπτύσσουμε στο *Μέρος II* του άρθρου, βασίζεται στην έννοια της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας και καταλήγει σε δύο θεμελιώδεις προτάσεις: α) *Οι ποσότητες άμεσης και έμμεσης εργασίας που έχουν ενσωματωθεί στα επιμέρους εμπορεύματα (και οι οποίες παραδοσιακά θεωρούνται ή ορίζονται ως οι αξίες των εμπορευμάτων αυτών) δεν συνιστούν τις αξίες των εμπορευμάτων αυτών.* β) *Οι αξίες των εμπορευμάτων είναι πάντοτε ίσες με τις εκάστοτε ισχύουσες τιμές τους. Ως εκ τούτου κάθε συζήτηση γύρω από τη λεγόμενη «μαρξική διπλή ισότητα» (ισότητα ανάμεσα στην τιμή του ακαθάριστου προϊόντος κάθε συστήματος και την αξία του –ισότητα ανάμεσα στα συνολικά κέρδη και τη συνολική υπεραξία κάθε συστήματος) και, γενικά, το «πρόβλημα του μετασχηματισμού» φτάνει, πλέον, στο τέλος της.*

Ως γνωστόν, και η λεγόμενη Νέα Προσέγγιση του «προβλήματος του μετασχηματισμού» βασίζεται στην έννοια της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας και εισάγει, έτσι, μια σύλληψη της αξίας, η οποία διαφέρει από την παραδοσιακή. Στη βάση αυτής της πραγματικά νέας σύλληψης, η αξία της εργασιακής δύναμης και του υπερπροϊόντος (κάθε δεδομένου συστήματος παραγωγής) προσδιορίζεται από τις τιμές τους και, συγκεκριμένα, ισούται με το γινόμενο της τιμής τους επί έναν συντελεστή, ο οποίος καλείται “value of money”. Θα μπορούσε λοιπόν να θεωρηθεί ότι η Ορθή Προσέγγιση και η Νέα Προσέγ-

ολοκληρωθεί το Φεβρουάριο του 2000. Ο χρόνος που μεσολάβησε μέχρι την τωρινή δημοσίευσή της οφείλεται στο ότι είχε υποβληθεί σε μία άλλη ελληνική επιθεώρηση, η οποία την έκανε δεκτή για δημοσίευση (Ιούνιος 2000) μόνον εάν δεν περιείχε καμία μαθηματική σχέση ή σύμβολο. Αυτή η αξίωση αποδείχτηκε, στα πλαίσια μιας διαδικασίας διαδοχικών αναπροσαρμογών που ακολούθησα (έως και τον Ιούνιο του 2001), ανεφάρμοστη. Το κυρίως κείμενο που δημοσιεύεται εδώ είναι, κατά βάση, η τελική εκδοχή, στην οποία είχα καταλήξει (τον Ιούνιο του 2001), ενώ στα παραρτήματα συγκεντρώνονται όλες, κατά κανόνα, οι αλγεβρικές σχέσεις που ενυπήρχαν στην πρώτη εκδοχή.

Φυσικά, οι προαναφερθέντες δεν συμφωνούν κατ' ανάγκην με όλες τις θέσεις που αναπτύσσονται εδώ και τα όποια λάθη και αβλεψίες βαρύνουν αποκλειστικά εμένα. Σε αντίθεση με το κείμενο της εισήγησής μου (όπως επίσης και με το άρθρο: Μαριόλης, (1998)), το παρόν άρθρο δεν εμμένει στην κριτική της παραδοσιακής αντίληψης του «προβλήματος του μετασχηματισμού». Επίσης, αναπτύσσει περαιτέρω την «Ορθή Προσέγγιση» και διερευνά την ορθότητα των θεμελιωδών προτάσεων που υποστηρίζουν οι Duménil (1980) και Foley (1982).

2. Προτιμούμε, ως ακριβείς, τους όρους αυτούς από τον όρο: «Νέα Λύση». Επ' αυτού: Saad-Filho (1996), pp. 116-8, Foley (1997), p. 45.

γηση, την οποία παρουσιάζουμε εν συντομία στο *Μέρος III* της παρούσης, έχουν κάποια άμεση σχέση. Στο *Μέρος IV* αποδεικνύουμε ότι αυτό δεν είναι ορθό. Η Νέα Προσέγγιση εμφανίζει μια σημαντική εσωτερική, λογική, ασυνέπεια. Εάν την απαλλάξει κανείς απ' αυτήν την ασυνέπεια (πράγμα που, όπως θα δείξουμε, είναι απολύτως δυνατόν), τότε μετατρέπεται σε μία (από τις άπειρες δυνατές) ειδική περίπτωση της Ορθής Προσέγγισης. Ωστόσο, πρώτον, δεν έχει οικονομικό νόημα (όπως και κάθε άλλη ειδική περίπτωση της Ορθής Προσέγγισης) και δεύτερον, δεν είναι σε θέση να πραγματευθεί την περίπτωση ύπαρξης ετερογενούς εργασίας, πράγμα που, όπως θα δείξουμε, αποδεικνύει ότι η Νέα Προσέγγιση δεν έχει συγκροτήσει ορθά την έννοια της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας. Ως εκ τούτου, η Νέα Προσέγγιση πρέπει να αξιολογηθεί ως μια ημιτελής και εσφαλμένη προσπάθεια υπέρβασης της παραδοσιακής αντίληψης, η οποία, όμως, κινήθηκε προς τη σωστή κατεύθυνση.

II. Η Ορθή Προσέγγιση

Προκειμένου να αποφύγουμε περιπλοκές άσχετες με το κεντρικό μας επιχείρημα, θεωρούμε μια γραμμική, μη διασπώμενη και βιώσιμη τεχνική απλής (*single*) παραγωγής *à la Sraffa* και υποθέτουμε ότι η εργασία είναι ομοιογενής.³

3. Το γεγονός ότι μία τεχνική απλής παραγωγής είναι μη διασπώμενη σημαίνει ότι όλα τα παραγόμενα εμπορεύματα είναι βασικά (Sraffa (1960), § 6-8) και το ότι είναι βιώσιμη σημαίνει ότι το οικονομικό σύστημα που τη χρησιμοποιεί δύναται να αναπαραχθεί διευρυμένα (Kurz and Salvadori (1995), Ch. 4). Οι περιπλοκές στις οποίες αναφερθήκαμε εμφανίζονται όταν: η τεχνική είναι διασπώμενη (οπότε παράγονται και μη βασικά εμπορεύματα) ή υφίστανται διαδικασίες σύνθετης (*joint*) παραγωγής ή, τέλος, η εργασία είναι ετερογενής. Στην πρώτη περίπτωση αντιστοιχούν τιμές παραγωγής, οι οποίες δεν είναι οικονομικά σημαντικές (Sraffa (1960), Appendix B, Stamatis (1988), Mariolis (2000)), γεγονός που οδηγεί την παραδοσιακή αντίληψη περί «μετασχηματισμού» σε αδιέξοδο (βλ. Μαριόλης (1998)). Στην δεύτερη περίπτωση, οι πράγματι χρησιμοποιούμενες διαδικασίες παραγωγής και οι τιμές παραγωγής των εμπορευμάτων προσδιορίζονται «ταυτόχρονα» μέσω της «αλληλεπίδρασης προσφοράς-ζήτησης» (Mainwaring (1975), d'Autume (1988), Kurz and Salvadori (1995), Ch. 8). Έτσι δεν δύναται να μιλήσει κανείς περί ποσοτήτων ενσωματωμένης εργασίας (δηλ. για τις αξίες των εμπορευμάτων, όπως αυτές ορίζονται σε συμφωνία με την παραδοσιακή αντίληψη) προτού λάβει υπόψη την εν λόγω «αλληλεπίδραση» (βλ. Μαριόλης (1998)). Επιπλέον, οι ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας είναι θετικά, αλλά μη μονοσήμαντα προσδιορισμένα (δηλαδή, άγνωστα) μεγέθη (Stamatis (1979), Ch. I, (1983), Duménil and Lévy (1987)). Οι επιπτώσεις αυτής της περίπτωσης στην παραδοσιακή αντίληψη περί «μετασχηματισμού»

Ως γνωστόν, στη βάση αυτών των υποθέσεων, το διάνυσμα των ενσωματωμένων στα επιμέρους εμπορεύματα ποσοτήτων εργασίας (δηλ. οι παραδοσιακά οριζόμενες αξίες τους) είναι θετικό και προσδιορίζεται πλήρως.⁴ Η παραδοσιακή αντίληψη περιστρέφεται ασταμάτητα γύρω από το ακόλουθο ερώτημα, το οποίο και εκλαμβάνει ως θεμελιώδες για τη μαρξική θεωρία: Υπάρχει, άραγε, κάποια σχέση (και εάν ναι, τότε ποια) ανάμεσα στο διάνυσμα των ενσωματωμένων ποσοτήτων εργασίας και τις τιμές των εμπορευμάτων σε ένα καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, το οποίο χρησιμοποιεί την εν λόγω τεχνική παραγωγής; Έναν αιώνα έπειτα από το προδρομικό έργο των Mühlfordt (1893), (1895)⁵, Dmitriev ([1904] 1974), von Bortkiewicz (1906-7), (1907) και μισό αιώνα έπειτα από τους Okishio (1955), (1963) Sraffa (1960), Johansen (1963), θα μπορούσε με βεβαιότητα να λεχθεί ότι το ερώτημα αυτό

είναι, λοιπόν, εμφανείς και δεν απαιτείται να σχολιασθούν. Στην τρίτη περίπτωση οι ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας είναι, προφανώς, ετερογενή μεγέθη, πράγμα το οποίο δημιουργεί στην παραδοσιακή αντίληψη περί αξίας και υπεραξίας ανυπέρβλητες δυσκολίες (βλ. κυρίως Steedman (1980), (1985), (1990), Mariolis (2000a)). Υπάρχει, τέλος, μια περίπτωση που, ενώ φαίνεται ως περίπτωση απλής παραγωγής, στην πραγματικότητα ενσωματώνει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της σύνθετης παραγωγής (και της ετερογενούς εργασίας): το απλό ρικαρδιανό υπόδειγμα εξωτερικού εμπορίου, στη νεοκλασική εκδοχή του (βλ. π.χ. Krugman and Obstfeld (1994), Ch. 2 και Ruffin (1988)) ή, ισοδύναμα, το κατά Simpson (1975), Ch. 14, "Classical System with Choice of Technology" που περιγράφει μια κλειστή οικονομία. Ωστόσο, όλες αυτές οι περιπτώσεις (για την τελευταία, βλ. Μαριόλης (1998), Mariolis (1999)) δεν δημιουργούν, όπως θα γίνει απολύτως κατανοητό, κανένα πρόβλημα στην Ορθή Προσέγγιση και γι' αυτό ακριβώς το λόγο δεν θα ασχοληθούμε, κατά κανόνα, μαζί τους. Σημειώνεται, επίσης, ότι μόνον η περίπτωση της ετερογενούς εργασίας δημιουργεί πρόβλημα στη Νέα Προσέγγιση (βλ. Μέρος IV της παρούσης). Τέλος, τόσο η Ορθή όσο και η Νέα Προσέγγιση (βλ. και Duménil (1984)) δεν προϋποθέτουν την ύπαρξη τιμών παραγωγής.

4. Εάν η εργασία είναι ετερογενής, τότε οι ενσωματωμένες στα επιμέρους εμπορεύματα ποσότητες εργασίας είναι επίσης θετικές και προσδιορίζονται πλήρως, αλλά συνιστούν μια *μήτρα*. Συγκεκριμένα, εάν παράγονται n στο πλήθος εμπορεύματα και υφίστανται m στο πλήθος είδη εργασίας, τότε συνιστούν μια *mxn μήτρα*. Για την κριτική κάθε απόπειρας «αναγωγής» του ενός είδους εργασίας στο άλλο: Steedman (1980), (1985), Mariolis (2000a), *Part III, Case 2*. Εάν η παραγωγή είναι σύνθετη (joint), τότε όπως έχουμε ήδη αναφέρει, οι ενσωματωμένες ποσότητες εργασίας είναι θετικά, αλλά μη μονοσήμαντα προσδιορισμένα (κι έτσι άγνωστα) μεγέθη.
5. Η ύπαρξη αυτού του άρθρου γνωστοποιήθηκε από τους Howard and King (1987). Το άρθρο του Mühlfordt αναδημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στην επιθεώρηση: *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, τ. 4, 1989, σσ. 7-19 και σχολιάστηκε από τον Γ. Σταμάτη (σσ. 21-32), ενώ το τμήμα της διατριβής του Mühlfordt που αφορά στο «πρόβλημα του μετασχηματισμού» (Mühlfordt (1893)) αναδημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο: Σταμάτης (1995), σσ. 130-7.

δεν έχει κανένα νόημα (βλ. και Steedman (1977), Stamatis (1984), Σταμάτης (1995), Bidard (1991), Ch. VI, Μαριόλης (1998)). Ωστόσο, σε συμφωνία με τη μαρξική θεωρία της αξίας-υπεραξίας και του χρήματος, η οποία δεν συνιστά μια θεωρία ποσοτικού προσδιορισμού των τιμών (επομένως, και του κέρδους) δια των ενσωματωμένων ποσοτήτων εργασίας, *αλλά μια Γενική Θεωρία της καπιταλιστικής κοινωνίας*, θα πρέπει να λεχθούν τα εξής:⁶

1. Ανεξάρτητα από το πώς ακριβώς προσδιορίζονται και το τι ακριβώς εκφράζουν οι τιμές που προσιδιάζουν σε έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής, η ίδια η έννοια της αξίας και της τιμής προϋποθέτει την *ανταλλαγή* των προϊόντων της εργασίας. Προϋποθέτει, δηλαδή, μόνον έναν τρόπο παραγωγής, στον οποίο ο κοινωνικός καταμερισμός-συνδυασμός της εργασίας διαμεσολαβείται από το θεσμό της αγοράς και, κατά συνέπεια, στον οποίο αυτόνομοι και ανεξάρτητοι παραγωγοί δεν παράγουν απλώς και μόνον αξίες χρήσης (ήτοι αγαθά), αλλά και ανταλλακτικές αξίες (ήτοι εμπορεύματα). Ως εκ τούτου, ο καπιταλιστικός συνιστά έναν από τους τρόπους παραγωγής που ενέχουν την εν λόγω προϋπόθεση, ενώ η «κοινωνία των ελεύθερων ανθρώπων» ή «ένωση ελεύθερων συνεταιριζόμενων παραγωγών», την οποία εν παρόδω αναφέρει ο Marx (προκειμένου να εκθέσει (και) παραστατικά τη θεωρία της αξίας και να αναδείξει περαιτέρω την ουσία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής), δεν ενέχει την προϋπόθεση αυτή.

Διαμέσου της ανταλλαγής, τα προϊόντα της εργασίας των επιμέρους παραγωγών αποκτούν κοινωνικό χαρακτήρα, οι ιδιωτικές εργασίες (δηλ. η εργασία κάθε επιμέρους παραγωγού) μεταμορφώνονται σε κοινωνική εργασία και οι συγκεκριμένες εργασίες (δηλ. οι εργασίες που εισέρχονται άμεσα

6. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, πως η θέση που υποστηρίζεται εδώ βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία με ό,τι έγραψε ο Marx. Κρίνουμε, ωστόσο, ότι βρίσκεται σε συμφωνία με τον *πυρήνα* της μαρξικής θεωρίας και εκφράζει, περαιτέρω, μια προσπάθεια ανασύστασής του. Τέλος, θα πρέπει να τονιστεί ότι η παρούσα ανάπτυξη βασίζεται στους Rubin ([1927] 1978), ([1928] 1972), Goldmann ([1959] 1986), Stamatis (1975), (1979), Ch. I, (1984), Ch. I, V, Σταμάτης (1997), οι οποίοι –παρά τις επιμέρους διαφορές τους και παρά την ύπαρξη ορισμένων αντιφάσεων και ανολοκλήρων αναπτύξεων στα γραπτά τους (επειδή είναι χωρίς σημασία για το ζήτημα που μας απασχολεί, αντιπαρερχόμαστε και το γεγονός ότι στις αναλύσεις του Goldmann, παρεισφρύνουν ορισμένες ιδεαλιστικές - ανθρωπιστικές αντιλήψεις, οι οποίες εντάσσονται μάλλον στην παράδοση του «υπαρξισμού» – βλ. Γκολντμάν (1986), π.χ., σσ. 83, 120-21, 368, 399, καθώς επίσης και τις σσ. 92-4 στον τόμο του Ανοικτού Πανεπιστημίου της Αγγλίας: *Γλώσσα και Λογοτεχνία*, Αθήνα 1985, εκδ. Π. Κουτσούμπος)– προσέγγισαν ορθά την ουσία του ζητήματος.

και έμμεσα στην παραγωγή μιας ορισμένης αξίας χρήσης) μεταμορφώνονται σε αφηρημένη εργασία. Κοινωνικοποιείται, επομένως, η εργασία και η παραγωγή, το σύνολο των αυτόνομων, ανεξάρτητων παραγωγών συγκροτείται σε κοινωνία και τα προϊόντα ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών μεταμορφώνονται σε «περιβλήματα» κοινωνικής αφηρημένης και, άρα, ομοειδούς ανθρώπινης εργασίας (γίνονται, δηλαδή, ομοούσια).

Αξία ενός εμπορεύματος είναι η ποσότητα της ομοειδούς ανθρώπινης εργασίας που αυτό «περικλείει»-αντιπροσωπεύει. Η σχέση την οποία συνάπτουν, και διαμέσου της οποίας συγκροτούνται σε κοινωνία, οι επιμέρους παραγωγοί, στα πλαίσια του κοινωνικού καταμερισμού-συνδυασμού της εργασίας, συνιστά το *περιεχόμενο* της αξίας. Περιεχόμενο της αξίας είναι, επομένως, η κοινωνική σχέση που συνδέει τους εν λόγω παραγωγούς. *Ουσία* της αξίας είναι η κοινωνική αφηρημένη εργασία. Διότι η κοινωνική αφηρημένη εργασία προκύπτει από την αμοιβαία σύμφυση και την –επακόλουθη– μεταμόρφωση ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών. Εκφράζει, δηλαδή, μια σχέση μεταξύ ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών και, έτσι, εκφράζει εμμέσως την υπάρχουσα κάθε φορά σχέση ανάμεσα σε αυτόνομους, ανεξάρτητους παραγωγούς. Τέλος, επειδή το σύνολο των παραγωγών συγκροτείται σε κοινωνία δια της ανταλλαγής και επειδή η ανταλλαγή ορίζεται από τις σε χρήμα εκφρασμένες τιμές, έπεται ότι στις τιμές εκείνες, οι οποίες συστηματικά ισχύουν, δεν μπορεί παρά να συνοψίζεται η *ολότητα* των γνωρισμάτων της κοινωνικής σχέσης που συνδέει τους παραγωγούς. Κατά συνέπεια η τιμή αποτελεί την αναγκαία μορφή εμφάνισης της αξίας και το χρήμα την αναγκαία μορφή εμφάνισης της ουσίας της αξίας, ήτοι της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας.

Η σύλληψη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προϋποθέτει την ερμηνεία του κέρδους, τον προσδιορισμό της πηγής του. Επειδή, όμως, το κέρδος είναι η σε χρήμα εκφρασμένη τιμή ενός συγκεκριμένου εμπορεύματος (του υπερπροϊόντος), έπεται ότι η σύλληψη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής προϋποθέτει την ερμηνεία του εμπορεύματος, της τιμής και του χρήματος. Σε αντίθεση με τις υπόλοιπες θεωρίες, οι οποίες επικεντρώνονται στην απεικόνιση των παραγόντων που προσδιορίζουν το ύψος των τιμών και στην ανάλυση των λειτουργιών του χρήματος, η μαρξική θεωρία –χωρίς να παραγνωρίζει τα ζητήματα αυτά– εκκινεί, όπως, είδαμε, από τη γενική ερμηνεία του εμπορεύματος, της τιμής και του χρήματος, ως αναγκαίων μορφών εμφάνισης ορισμένων κοινωνικών περιεχομένων. Διότι, κατ' αυτόν και μόνον τον τρόπο η σύλληψη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι, εν συνεχεία, δυνατή.

2. Έστω, πιο συγκεκριμένα τώρα, ένα σύνολο παραγωγών (υποθετικό), στα πλαίσια του οποίου κάθε παραγωγός: α) Είναι ιδιοκτήτης των μέσων και, συνεπώς, των προϊόντων της παραγωγής του. β) Παράγει ξοδεύοντας τη δική του και μόνον εργασιακή δύναμη. Ως εκ τούτου, η εργασιακή δύναμη δεν είναι εμπόρευμα. γ) Αποφασίζει ο ίδιος τι θα παράγει και πώς θα το παράγει. δ) Παίρνει ορισμένα από ή όλα τα μέσα της παραγωγής και της κατανάλωσής του από τους υπόλοιπους παραγωγούς, ανταλλάσσοντας τα δικά του προϊόντα με χρήμα και το χρήμα με τα προϊόντα των υπολοίπων παραγωγών. Η ανταλλαγή, επομένως, των προϊόντων διαμεσολαβείται από το χρήμα και ορίζεται ποσοτικά από τις ισχύουσες στην αγορά σχετικές τιμές τους.

Είναι εμφανές ότι αυτό το σύνολο των ανεξάρτητων (σημείο α και β), άμεσων (σημείο β) και αυτόνομων (σημείο γ) παραγωγών μεταμορφώνεται σε ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων παραγωγών (δηλ. σε κοινωνία) διαμέσου της ανταλλαγής των προϊόντων τους (σημείο δ). Δια της ανταλλαγής των προϊόντων ανάμεσα στους επιμέρους παραγωγούς, ανταλλαγή η οποία διαμεσολαβείται από το χρήμα και ορίζεται ποσοτικά από τις εκάστοτε ισχύουσες τιμές, ανταλλάσσονται και οι ποσότητες των αντίστοιχων –ενσωματωμένων στα επιμέρους προϊόντα– ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών. Μέσω, λοιπόν, αυτής της κοινωνικής διαδικασίας και χωρίς να συνιστά επιδίωξη ή, έστω, να υπόκειται στη γνώση των επιμέρους παραγωγών, πρώτον, τα προϊόντα της εργασίας μεταμορφώνονται σε εμπορεύματα, δεύτερον, η διαδικασία παραγωγής κάθε παραγωγού γίνεται και διαδικασία αξιοποίησης, τρίτον, η ιδιωτική παραγωγή κάθε παραγωγού μεταμορφώνεται σε κοινωνική παραγωγή και, τέταρτον, οι προαναφερθείσες ποσότητες ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών μεταμορφώνονται, αντιστοίχως, σε ποσότητες κοινωνικής, αφηρημένης εργασίας και παριστάνονται ως διαφορετικές, σύμμετρες, ποσότητες ενός και του αυτού πράγματος: του χρήματος.

Ας υποθέσουμε, τώρα, ότι στην εν λόγω κοινωνία χρησιμοποιείται η προαναφερθείσα τεχνική παραγωγής. Όπως εύκολα αποδεικνύεται (βλ. Stamatis (1984), Ch. I, Σταμάτης (1997), Μαριόλης (1998)) ισχύει το εξής: Οι σχετικές τιμές των εμπορευμάτων ισούνται με τις σχετικές ποσότητες εργασίας που έχουν ενσωματωθεί στα εμπορεύματα αυτά (ήτοι τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται βάσει των ενσωματωμένων ποσοτήτων εργασίας) όταν και μόνον όταν το ονομαστικό-τιμιακό καθαρό προϊόν του συστήματος κατανέμεται στους επιμέρους παραγωγούς σε συμφωνία με το ποσοστό που καταλαμβάνει η ποσότητα της εργασίας (άμεσης) κάθε παραγωγού στη συνολική ποσότητα εργασίας (άμεσης) του συστήματος. Διαφορετικά ειπωμένο, όταν και μόνον

όταν τα εμπορεύματα εμφανίζονται στην αντίληψη των επιμέρους παραγωγών, και συνεπώς ανταλλάσσονται, ως ό,τι πράγματι είναι: ως προϊόντα –αποκλειστικώς και μόνον– εργασίας. Διότι, όταν και μόνον όταν τα εμπορεύματα εμφανίζονται, και συνεπώς ανταλλάσσονται, ως αποκλειστικά προϊόντα εργασίας⁷, ο προαναφερθείς κανόνας κατανομής του ονομαστικού-τιμιακού καθαρού προϊόντος του συστήματος έχει συγκεκριμένο οικονομικό νόημα. Εάν τα εμπορεύματα εμφανίζονταν, και συνεπώς ανταλλάσσονταν, ως προϊόντα κάποιου άλλου (ή/και κάποιου άλλου), πλην της εργασίας, παράγοντα (όπως το έδειξε ο Marx και όπως θα δούμε αργότερα, αυτό προσιδιάζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής), τότε η κατανομή του ονομαστικού-τιμιακού καθαρού προϊόντος του συστήματος στους επιμέρους παραγωγούς βάσει της εργασίας τους θα ήταν εγγενώς α-νόητη και, έτσι, οι τιμές των εμπορευμάτων θα απέκλιναν συστηματικά από τις ενσωματωμένες ποσότητες εργασίας.

Όταν, όμως, τα εμπορεύματα δεν εμφανίζονται, και συνεπώς δεν ανταλλάσσονται, ως προϊόντα εργασίας, οι τιμές αποκλίνουν από το διάνυσμα των ενσωματωμένων ποσοτήτων εργασίας και συμβαίνει το εξής⁸: δια της οριζόμενης από το λόγο $p_g / p_j \neq \omega_g / \omega_j$, $g \neq j$, ανταλλαγής (ήτοι μία (1) μονάδα του εμπορεύματος g ανταλλάσσεται με p_g / p_j μονάδες του εμπορεύματος j), οι ενσωματωμένες σε 1 μονάδα του εμπορεύματος g ω_g μονάδες εργασίας εξομοιώνονται με τις $(p_g / p_j) \omega_j$ ενσωματωμένες σε (p_g / p_j) μονάδες του εμπορεύματος j μονάδες εργασίας και συνιστούν, έτσι, ίσες ποσότητες μιας –εντελώς διαφορετικής από τη δικιά τους, και συνεπώς– «νέας» ποιότητας: της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας⁹. Συνιστούν, δηλαδή, B (κατά σύμβαση, όπου B

7. Ο αναγνώστης δεν θα πρέπει να ξεχνά ότι για να δύνανται τα εμπορεύματα να εμφανίζονται ως προϊόντα εργασίας πρέπει οι ιδιωτικές, συγκεκριμένες εργασίες να είναι ομοιογενείς. Διότι στην αντίθετη περίπτωση η έκφραση: «ως προϊόντα εργασίας», δεν έχει κανένα νόημα.

8. Υποθέτουμε ότι παράγονται n στο πλήθος εμπορεύματα. Με p_g , p_j συμβολίζουμε τις τιμές των εμπορευμάτων g , j ($g, j = 1, 2, \dots, n$) και με ω_g (ω_j) τις ενσωματωμένες σε μία μονάδα του εμπορεύματος g (j) μονάδες εργασίας. Τέλος, με ω_g^* (ω_j^*) συμβολίζουμε την αξία μιας μονάδας του εμπορεύματος g (j), έτσι όπως αυτή ορίζεται στα αμέσως ακόλουθα.

9. Επειδή η ανταλλαγή των εμπορευμάτων προϋποθέτει την παραγωγή τους και η παραγωγή τους προϋποθέτει ανταλλαγές που έλαβαν χώρα σε προγενέστερη χρονική στιγμή, δεν ομιλούμε για μια από χρονική άποψη «νέα» ποιότητα, αλλά για μία από λογική άποψη «νέα» ποιότητα. Γι' αυτό τοποθετούμε τη λέξη: νέα, εντός εισαγωγικών.

Περαιτέρω, όπως ακριβώς «η ουσία του ανθρώπου [εάν κάνουμε την παραδοχή ότι έχει κάποιο νόημα να μιλήσουμε για αυτήν – Θ.Μ.] δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει στο κάθε ξεχωριστό-απομονωμένο άτομο [αλλά] στην πραγματικότητά της είναι το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων» (Marx, *Θέσεις για τον Φόυνερμπαχ*, Θέση 6^η) έτσι και η κοινωνική αφη-

θετικός πραγματικός αριθμός) μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας. Επειδή, σύμφωνα και με τον Marx, η κοινωνική αφηρημένη εργασία αποτελεί την ουσία της αξίας και συνεπώς η αξία μετράται σε μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας, έπεται ότι η μοναδιαία αξία ω_g^* του εμπορεύματος g είναι B (κατά σύμβαση) μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας και η μοναδιαία αξία ω_j^* του εμπορεύματος j είναι $(p_j / p_g) B$ μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας.¹⁰ Εναλλακτικά, θα μπορούσαμε να επιλέξουμε (αυθαιρέτως) ως μονάδα μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας τις B' μονάδες εργα-

ρημένη εργασία δεν είναι μια αφαίρεση που ενυπάρχει στο κάθε ξεχωριστό-απομονωμένο εμπόρευμα (δηλ. δεν είναι το «κοινό τρίτο», έτσι όπως αυτό συλλαμβάνεται από την παραδοσιακή αντίληψη της αξίας, αλλά και συναντάται σε ορισμένες διατυπώσεις του ιδίου του Marx – βλ. π.χ. *Μισθός, Τιμή, Κέρδος*, σσ. 50-53, Αθήνα (1981), Θεμέλιο), αλλά η ουσία του δια της ανταλλαγής δημιουργούμενου δεσμού «που συνενώνει τα διάφορα άτομα [Εφεξής, αντί για «άτομα», διάβαζε κατά πρώτον: τα διάφορα εμπορεύματα ως προϊόντα ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών. Κατά δεύτερον, και σε συνδυασμό με τα όσα ελέγχθησαν στο σημείο 1 του παρόντος Μέρους, διάβαζε: τους διάφορους παραγωγούς – Θ.Μ.] σε κάποιο «ένα», μια κοινή πολλαπλότητα... [Η ουσία αυτή – Θ.Μ.] δεν υποτίθεται και δεν εκφράζεται στο αφηρημένο κοινό χαρακτηριστικό, ή σε κάποιο προσδιορισμό που προσιδιάζει εξίσου και στο ένα και στο άλλο. Μάλλον μια τέτοια ενότητα (ή κοινότητα) δημιουργείται με το χαρακτηριστικό που διαθέτει το ένα άτομο, ενώ δεν διαθέτει το άλλο... Το γενικό δεν είναι διόλου η πολλαπλά επαναλαμβανόμενη ομοιότητα στο κάθε ξεχωριστό αντικείμενο, που αντιπροσωπεύεται με τη μορφή γενικού χαρακτηριστικού και προσδιορίζεται με κάποιο σημείο. Το καθολικό [-γενικό] είναι πάνω απ' όλα κανονική σχέση δύο (ή περισσότερων) ιδιαίτερων ατόμων, που τα μετατρέπει σε στιγμές μιας και της αυτής πραγματικής ενότητας. Και είναι πολύ πιο λογικό να φανταστούμε αυτή την ενότητα σα σύνολο διαφόρων, χωριστών στιγμών, παρά με τη μορφή ενός ακαθόριστου συνόλου μονάδων αδιάφορων μεταξύ τους. Το γενικό λειτουργεί εδώ σα νόμος ή αρχή σύνδεσης αυτών των λεπτομερειών στη διαμόρφωση ενός όλου, ή ολότητας, όπως προτιμούσε να την ονομάζει ο Marx, ακολουθώντας τον Χέγκελ (Ilienkof (1983, σσ. 256-257)... Το γενικό (το συγκεκριμένο καθολικό) αντιτίθεται στην αισθητά δοσμένη ποικιλία των ιδιαίτερων ατόμων, πριν απ' όλα όχι σαν διανοητική αφαίρεση, αλλά με την ιδιότητα της δικής τους ουσίας, σα συγκεκριμένη μορφή της αλληλεπίδρασής τους (Ilienkof (1983), σελ. 264)». Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι ο Ilienkof δεν κατορθώνει τελικά, καίτοι σε πολλά σημεία θέτει ορθά τους γενικούς όρους επίλυσης του ζητήματος (ό.π. – βλ. επίσης σσ. 183-186, 200-206, 242-244, 260-262, 265, 267), να υπερβεί την παραδοσιακή αντίληψη της αξίας (ό.π. – βλ. σσ. 203, 248, 265-266).

10. Εάν, όπως υποθέτουμε εδώ, οι ποσότητες ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών είναι ομοιογενείς, τότε η ανταλλαγή δημιουργεί ένα «νέο» μέτρο ισοδυναμίας των εμπορευμάτων: την κοινωνική αφηρημένη εργασία, το οποίο ακυρώνει (όπως θα δούμε αργότερα) το «αρχικό» μέτρο ισοδυναμίας τους: την ενσωματωμένη εργασία. Εάν οι ποσότητες ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών είναι ετερογενείς, τότε δεν υπάρχει κανένα «αρχικό» μέτρο ισοδυνα-

σίας που έχουν ενσωματωθεί σε ένα παραγόμενο από το σύστημα «σύνθετο» εμπόρευμα (δηλ. σε ένα «καλάθι» μεμονωμένων-απλών εμπορευμάτων) u

μίας των εμπορευμάτων. Μόνον ως κλάσματα της συνολικής κοινωνικής αφηρημένης εργασίας τα εμπορεύματα είναι ισοδύναμα.

Ως γνωστόν, στα πλαίσια της νεοκλασικής θεωρίας *προϋποτίθεται*, διαμέσου των λεγόμενων «συναρτήσεων οφέλους του καταναλωτή», η ύπαρξη ενός «αρχικού» μέτρου ισοδυναμίας των εμπορευμάτων (άρα πρόκειται για ένα γνήσια *υποκειμενικό* μέτρο ισοδυναμίας), ενώ το «νέο» μέτρο ισοδυναμίας τους, το οποίο εκφράζεται από τις προσδιοριζόμενες διαμέσου της «αλληλεπίδρασης προσφοράς-ζήτησης» σχετικές τιμές των εμπορευμάτων, ταυτίζεται, τελικά, με το «αρχικό»: ο λόγος ανταλλαγής των εμπορευμάτων, καίτοι δεν συνάγεται άμεσα από τις «συναρτήσεις οφέλους» (δηλαδή, χωρίς να ληφθούν υπόψη η τεχνολογία της παραγωγής, η μορφή των αγορών και οι διαθέσιμες ποσότητες των «αρχικών εισροών-συντελεστών παραγωγής»), εκφράζει *πάντοτε*, στα πλαίσια της εν λόγω θεωρίας, ένα συνδυασμό ποσοτήτων εμπορευμάτων, οι οποίες είναι «ίσου οφέλους». Παρόλες, λοιπόν, τις μεσολαβήσεις που αναπτύσσει, η νεοκλασική θεωρία είναι θεμελιωδώς ταυτολογική και, επιπλέον, έχει ορθώς χαρακτηριστεί ως «υποκειμενική θεωρία της αξίας» (πάντως και η λεγόμενη «αντικειμενική θεωρία της αξίας», στο βαθμό που προϋποθέτει την αξία ως ενσωματωμένη εργασία, είναι «εξίσου» υποκειμενική).

Τέλος, ο Μαρκούζε (1985), σελ. 285, σημειώνει κατ' αρχάς ορθά ότι: «Το συμπέρασμα του Μαρξ ότι η αξία των εμπορευμάτων καθορίζεται από την ποσότητα της αφηρημένης εργασίας που είναι κοινωνικά αναγκαία για την αναπαραγωγή τους αποτελεί τη θεμελιώδη θέση της *μαρξικής θεωρίας της εργασιακής αξίας*. Η αρχή αυτή δεν προτείνεται ως θεώρημα, αλλά ως περιγραφή μιας ιστορικής διαδικασίας. Η μεταβολή της συγκεκριμένης εργασίας σε αφηρημένη «παρουσιάζεται σαν αφαίρεση, αλλά είναι μια αφαίρεση που γίνεται καθεμερινά στην κοινωνική διαδικασία της παραγωγής» [Marx]. Αφού αποτελεί θεωρητική σύληψη μιας ιστορικής διαδικασίας, η θεωρία της εργασιακής αξίας δεν μπορεί να εκτεθεί με τον τρόπο που θα εκθέταμε μια καθαρή θεωρία». Εν συνεχεία, όμως, ο Μαρκούζε –επειδή, προφανώς, δεν έχει κατανοήσει τα όσα αναπτύσσει ο Marx στα Κεφ. 5-6 του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου* (για την ακριβή σύνοψή τους: Σταμάτης (1997), Κεφ. 3)– προσθέτει το εξής ανεπανάληπτο (ό.π., σσ. 285-6 και 294-5): «Η διάκριση που κάνει [ο Marx – Θ.Μ.] μεταξύ συγκεκριμένης και αφηρημένης εργασίας του επιτρέπει να βλέπει ολόκαθαρα αυτό που κατ' ανάγκην δεν μπορεί να συλληφθεί με τον εξοπλισμό της κλασσικής πολιτικής οικονομίας. Η κλασσική πολιτική οικονομία όριζε την «εργασία» ως τη μόνη πηγή κάθε κοινωνικού πλούτου και παρέβλεπε το γεγονός ότι *μόνο* [υπογρ. δική μου – Θ.Μ.] η αφηρημένη γενική εργασία *δημιουργεί* αξία σε μια κοινωνία που παράγει εμπορεύματα, ενώ η συγκεκριμένη ατομική εργασία *απλώς* [υπογρ. δική μου – Θ.Μ.] διατηρεί και μεταβιβάζει τις ήδη υπάρχουσες αξίες. Στην *βαμβακουργία, π.χ., η κλωστική εργασία, η συγκεκριμένη δραστηριότητα του ατομικού εργάτη, απλώς μεταβιβάζει την αξία των παραγωγικών μέσων στο προϊόν. Η συγκεκριμένη δραστηριότητά του δεν αυξάνει την αξία του προϊόντος* [υπογρ. δική μου – Θ.Μ.]. Ωστόσο, το προϊόν εμφανίζεται στην αγορά έχοντας μια καινούργια τιμή, εκτός εκείνης των παραγωγικών μέσων. Η καινούργια αυτή αξία προκύπτει από το γεγονός

(όπου u ένα διάνυσμα $n \times 1$). Στην περίπτωση αυτή, η οποία υφίσταται μόνον όταν η εργασία είναι ομοιογενής, η αξία του εμπορεύματος u θα είναι $\omega u / B'$ και η αξία κάθε εμπορεύματος j θα είναι $(p_j / p_u) (\omega^* u) = (p_j / p_u) (\omega u / B')$, όπου ω το $1 \times n$ διάνυσμα των μοναδιαίων ενσωματωμένων ποσοτήτων εργασίας, p το $1 \times n$ διάνυσμα των μοναδιαίων τιμών των εμπορευμάτων, ω^* το $1 \times n$ διάνυσμα των μοναδιαίων αξιών, ωu η ενσωματωμένη σε μία (1) μονάδα του εμπορεύματος u ποσότητα εργασίας, $\omega^* u$ η μοναδιαία αξία του εμπορεύματος u και p_u η μοναδιαία τιμή του. Προφανώς, εάν επιλέξει κανείς $u = Y$, όπου Y το $n \times 1$ διάνυσμα του καθαρού προϊόντος του συστήματος¹¹, και $B' = 1$, τότε η αξία του καθαρού προϊόντος θα είναι ίση με την ποσότητα της ενσωματωμένης σε αυτό εργασίας (δηλ. ίση με $\omega Y \equiv lX$) και η αξία κάθε εμπορεύματος j θα είναι $(p_j / p_Y) lX$, όπου l το $1 \times n$ διάνυσμα των εισροών του συστήματος σε άμεση εργασία ανά μονάδα παραγόμενου εμπορεύματος και $X (> 0)$ το $1 \times n$ διάνυσμα του ακαθάριστου προϊόντος του συστήματος.¹²

ότι μια ορισμένη ποσότητα της αφηρημένης εργασιακής δύναμης, δηλαδή εργασιακής δύναμης που είναι άσχετη με τη συγκεκριμένη μορφή, έχει προστεθεί κατά τη διαδικασία της παραγωγής στο αντικείμενο της εργασίας. Αφού ο εργάτης δεν έκανε διπλή εργασία στον ίδιο χρόνο, το διπλό αποτέλεσμα (διατήρηση της αξίας και δημιουργία καινούργιας) μπορεί να εξηγηθεί μόνο από το διττό χαρακτήρα της εργασίας του... Η διττή φύση της εργασίας είναι λοιπόν ο όρος που καθιστά δυνατή τη δημιουργία υπεραξίας... Το κεφάλαιο, από την άλλη μεριά, απαιτεί την εκ νέου μετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο. Εάν ο κεφαλαιοκράτης κατανάλωνε την υπεραξία του αντί να την επενδύει ξανά στη διαδικασία της παραγωγής, θα έπαυε να του αποφέρει κέρδος και το κίνητρο της εμπορευματικής παραγωγής θα χανόταν [υπογρ. δική μου – Θ.Μ.]».

Βέβαια, μόνον όποιος δεν έχει μια γενική, έστω, εικόνα του συνόλου των γραπτών του εν λόγω «ριζοσπάστη στοχαστή» δικαιούται να εκπλαγεί απ' αυτό το λαμπρό δείγμα σύγχυσης (ο ενδιαφερόμενος θα βρει σειρά τέτοιων δειγμάτων στην αξιοσημείωτη μελέτη: Ιντάιρ, Α.Μ. (1971), *Μαρκούζε*, Αθήνα, Μπουκουμάνης).

11. Ως γνωστόν, είναι δυνατόν το καθαρό προϊόν Y του συστήματος να περιέχει και αρνητικές συνιστώσες (επειδή η τεχνική είναι βιώσιμη, μία τουλάχιστον συνιστώσα του θα είναι, όπως προκύπτει από τα θεωρήματα Perron-Frobenius για ημιθετικές μήτρες, θετική), πράγμα το οποίο συνεπάγεται ότι μία τουλάχιστον διαδικασία του συστήματος θα αναπαραχθεί αναγκαστικά σε χαμηλότερη κλίμακα την επόμενη περίοδο (εκτός εάν το σύστημα διαθέτει αποθέματα –αναλυτικά, για τα ζητήματα αυτά: Μαριόλης (1999) και Mariolis (2000a)). Φαίνεται, λοιπόν, ότι για να έχουν νόημα τα όσα γράφουμε πρέπει και αρκεί η τιμή του καθαρού προϊόντος Y να είναι θετική ($: p_Y > 0$). Διότι στην αντίθετη περίπτωση, ενώ οι σχετικές αξίες όλων των απλών εμπορευμάτων είναι θετικές, οι απόλυτες αξίες τους θα είναι είτε απροσδιόριστες είτε αρνητικές. Στο ζήτημα αυτό επανερχόμαστε λίγο αργότερα.
12. Ως γνωστόν, η ενσωματωμένη στο καθαρό προϊόν Y του συστήματος ποσότητα εργασίας ωY είναι εξ ορισμού ίση με την απαιτούμενη για την παραγωγή του αντίστοιχου ακαθάρι-

Συμπεραίνουμε, επομένως, ότι οι αξίες των εμπορευμάτων είναι πάντοτε ανάλογες των εκάστοτε ισχυόντων τιμών (δηλαδή, ισχύει: $\omega_g^* / \omega_j^* = p_g / p_j$, για κάθε $g, j = 1, 2, \dots, n$), ενώ οι τιμές είναι ανάλογες των ποσοτήτων ενσωματωμένης εργασίας όταν, και μόνον όταν, τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται ως προϊόντα εργασίας.

Ωστόσο, η αυθαίρετη επιλογή του μέτρου των αξιών και της μονάδας μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας είναι μια περιττή και χωρίς νόημα πράξη, διότι αυτή η πράξη έχει «ήδη» επιτελεστεί εντός της ίδιας της οικονομικής πραγματικότητας: η ανταλλαγή διαμεσολαβείται από το χρήμα και επομένως το χρήμα αποτελεί το μέτρο της αξίας, ενώ η μονάδα του χρήματος αποτελεί τη μονάδα μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας. Τελικά, λοιπόν, οι αξίες είναι πάντοτε ίσες με τις εκάστοτε ισχύουσες τιμές¹³, ενώ οι τιμές είναι ανάλογες των ποσοτήτων ενσωματωμένης εργασίας όταν και μόνον όταν τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται ως προϊόντα εργασίας (για την αλγεβρική έκθεση της Ορθής Προσέγγισης, βλ. το *Παράρτημα I* του παρόντος).

Βεβαίως, δεν είναι το χρήμα αυτό που μεταμορφώνει τα προϊόντα εργασίας σε σύμμετρα μεγέθη. Το ακριβώς αντίστροφο ισχύει: ανταλλασσόμενα σε αναλογίες που εκφράζουν κατά βάση τα γνωρίσματα της συγκροτούμενης κοινωνίας, τα προϊόντα εργασίας γίνονται σύμμετρα¹⁴ και μπορούν να μετρηθούν

στον προϊόντος του X ποσότητα άμεσης εργασίας ℓX . Δηλαδή, ισχύει εξ ορισμού: $\omega Y \equiv \ell X$, για κάθε X .

13. Για την ακρίβεια η επιλογή του μέτρου των αξιών και της μονάδας μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας δεν είναι μόνον μια περιττή και χωρίς νόημα πράξη, αλλά οδηγεί και σε παράλογες καταστάσεις. Αρκεί να σκεφθούμε τα όσα ελέχθησαν στην υποσημείωση 11: εάν επιλέξουμε $u = Y$, τότε για να προκύπτει $\omega^* > 0$, πρέπει και αρκεί να ισχύει $pY > 0$. Στην πραγματικότητα, βέβαια, τίποτε δεν εμποδίζει την ισχύ της: $pY \leq 0$. Ενώ, όταν ισχύει η τελευταία αυτή σχέση, τίποτε δεν μας εμποδίζει να επιλέξουμε ένα διαφορετικό u και να μετατρέψουμε τις απροσδιόριστες ή αρνητικές αξίες των απλών εμπορευμάτων σε θετικές!
14. Για παράδειγμα, στο απλό «ρικαρδιανό» υπόδειγμα εξωτερικού εμπορίου (βλ. π.χ. Krugman and Obstfeld (1994), Ch. 2), η σχετική τιμή των εμπορευμάτων προσδιορίζεται, σε κατάσταση ισορροπίας, ως συνάρτηση των διαθέσιμων ποσοτήτων εργασιακής δύναμης, της ποιότητας των εργασιακών δυνάμεων και των καταναλωτικών προτιμήσεων στις δύο «χώρες» - παραγωγούς (βλ. και Simpson (1975), Ch. 14). Την ολότητα, λοιπόν, των γνωρισμάτων της συγκροτούμενης «διεθνούς» κοινωνίας συνοψίζει ο λόγος ανταλλαγής των εμπορευμάτων, και δεν θα μπορούσε να συμβαίνει διαφορετικά. Σημειώνεται, τέλος, ότι επειδή δεν αποκλείεται ένα ορισμένο εμπόρευμα να παράγεται, σε κατάσταση ισορροπίας, και από τις δύο «χώρες», είναι απολύτως δυνατόν οι ποσότητες εργασίας που ενσωματώνονται στις επιμέρους μονάδες ενός και του αυτού εμπορεύματος να είναι ετερογενείς. Ως εκ

σε όρους κάποιου ομοιογενούς εκτατικού πράγματος. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το εν λόγω πράγμα (το οποίο δεν είναι κατ' ανάγκην εμπορεύμα) μεταμορφώνεται σε κοινό μέτρο της αξίας των εμπορευμάτων ή χρήμα (επ' αυτού, βλ. επίσης Il'enkof (1983), σσ. 200-206). Το χρήμα (η τιμή) αποτελεί, λοιπόν, την αναγκαία μορφή ύπαρξης της ενσωματωμένης εργασίας (της ποσότητας ενσωματωμένης εργασίας), η οποία έχει «πρώτα» μεταμορφωθεί σε κοινωνική αφηρημένη εργασία (σε ποσότητα κοινωνικής αφηρημένης εργασίας). Όταν τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται ως προϊόντα εργασίας, οι τιμές εκφράζουν από ποιοτική άποψη, κυρίως, στρεβλά τις αντίστοιχες ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας. Διότι, ενώ τα διανύσματα p, ω είναι συγγραμμικά (οπότε οι σχετικές τιμές των εμπορευμάτων ισούνται με τις σχετικές ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας), το στοιχείο p_j έχει διάσταση: μονάδες χρήματος ανά μονάδα εμπορεύματος j και το στοιχείο ω_j έχει διάσταση: μονάδες ενσωματωμένης εργασίας ανά μονάδα εμπορεύματος j . Σε αυτήν την περίπτωση, επομένως, υπάρχει ένα εσωτερικό-εμμενές (η ενσωματωμένη εργασία) και ένα εξωτερικό (το χρήμα) μέτρο της αξίας. Όταν τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται ως προϊόντα εργασίας, οι τιμές εκφράζουν, τόσο από ποιοτική όσο και από ποσοτική άποψη, στρεβλά τις αντίστοιχες ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας. Σε αυτήν την περίπτωση, επομένως, υπάρχει ένα και μόνον ένα μέτρο της αξίας: το χρήμα. Ακριβώς γι' αυτό, οι ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας παύουν, πλέον, να έχουν για τους επιμέρους παραγωγούς οποιαδήποτε έγκυρη σημασία, πράγμα το οποίο αντανακλάται, κατά πρώτον, στο ότι, για αμετάβλητες τεχνικές συνθήκες παραγωγής και αμετάβλητη σύνθεση της εκροής του συστήματος, το ποσοστό του ονομαστικού καθαρού προϊόντος του παραγωγού j στο ονομαστικό καθαρό προϊόν του συστήματος αυξάνεται με κάθε μείωση των λόγων p_g / p_j , $g = 1, 2, \dots, n$, $g \neq j$, και δεύτερον, στο ότι το τιμιακό καθαρό προϊόν ορισμένων παραγωγών δύναται (για θετικές τιμές εμπορευμάτων) να μην είναι θετικό¹⁵ (καίτοι το σε ενσωματωμένες ποσότητες

τούτου, σύμμετρα δεν γίνονται μόνον τα επιμέρους εμπορεύματα, αλλά, στη γενική περίπτωση, και οι επιμέρους μονάδες ενός και του αυτού εμπορεύματος.

15. Δηλαδή, είναι απολύτως δυνατόν να ισχύει το εξής: $\exists j: 1 \leq \sum_{k=1}^n (p_k / p_j) a_{kj}$, όπου a_{kj} οι μονά-

δες του εμπορεύματος k που απαιτούνται για την παραγωγή μίας μονάδας του εμπορεύματος j . Επειδή, όμως, η τεχνική είναι βιώσιμη αποκλείεται, όπως προκύπτει από τα θεωρήματα Perron-Frobenius για ημιθετικές μήτρες, το τιμιακό καθαρό προϊόν κάθε παραγωγού να είναι αρνητικό ή μηδενικό. Ήτοι, ενός τουλάχιστον παραγωγού το τιμιακό καθαρό προϊόν είναι αναγκαστικά θετικό.

εργασίας εκφρασμένο καθαρό προϊόν κάθε παραγωγού είναι αναγκαστικά θετικό: $\omega > \omega_A$).

Με μια λέξη, κάθε επιμέρους παραγωγός αντιλαμβάνεται, πλέον, ότι τόσο το τμήμα του κοινωνικού καθαρού προϊόντος, το οποίο δύναται αυτός να αποκτήσει όσο και ότι η ίδια η ύπαρξη ενός θετικού γι' αυτόν τιμιακού καθαρού προϊόντος εξαρτώνται αποκλειστικά (είναι τελείως ανεξάρτητα) από τις χρηματικές τιμές των εμπορευμάτων (από την ανθρώπινη εργασία, δηλαδή από το μοναδικό παράγοντα που δημιουργεί το καθαρό προϊόν¹⁶). Ωστόσο, πρόκειται για μια κατάσταση, την οποία, από τη μία πλευρά, οι ίδιοι οι παραγωγοί δημιούργησαν και στα πλαίσια της οποίας, από την άλλη πλευρά, η εν λόγω αντίληψή τους δεν διαψεύδεται, αλλά επαληθεύεται και αποτελεί, έτσι, έγκυρο όρο της δράσης τους^{17,18}.

16. Είναι επομένως ορθό αυτό που ελέγχθη στην υποσημείωση 10: το «νέο» μέτρο ισοδυναμίας των εμπορευμάτων καταργεί το «αρχικό». Αυτά τα μέτρα ισοδυναμίας μόνον στη νόηση δύναται να συνυπάρχουν, γεγονός που ωθεί ορισμένους μαρξιστές στο να πιστεύουν στην ύπαρξη «άνισης ανταλλαγής» και, άρα, «μεταφοράς αξίας» («μεταφοράς υπεραξίας», όταν πρόκειται για ένα καπιταλιστικό σύστημα).
17. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε, προφανώς, να επεκταθούμε άμεσα στα ζητήματα της «πραγματοποίησης», της «ψευδούς» συνείδησης και του «φετιχισμού του εμπορεύματος». Επίσης, θα μπορούσαμε να επεκταθούμε, αλλά όχι αδιαμεσολάβητα, και στο –συνδεδεμένο με τα προηγούμενα– ζήτημα της οικονομικής κρίσης. Δεν είναι, ωστόσο, αναγκαίο για τους σκοπούς της παρούσης. Τέλος, όχι μόνον επειδή δεν είναι αναγκαίο, αλλά και επειδή αποτελούν προϊόντα στοιχειωδών παρανοήσεων δεν θα ασχοληθούμε εδώ ούτε με τις σχετικές απόψεις του Althusser (βλ. Αλτουσέρ (1977), σελ. 89, υποσ. 32 και (1999)) ούτε με τις απόψεις άλλων (βλ. π.χ. Δημούλης και Μηλιός (1999), σσ. 63-4) πάνω σ' αυτές τις τελευταίες.
18. Εάν δανεισθούμε έναν όρο του Perniola (1991) (χωρίς, ωστόσο, υιοθετούμε κανένα άλλο βασικό σημείο της συνολικής προσέγγισής του, η οποία –πέραν του ότι είναι χωρίς θεμέλια– παλινδρομεί, όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, μεταξύ ιδεαλισμού τύπου Λούκατς (1975) - Ντεμπόρ (1986), καίτοι αυτόν ακριβώς επιχειρεί να υπερβεί, και καθαγιασμού της ύστερης καπιταλιστικής πραγματικότητας), τότε μπορούμε να σημειώσουμε ότι το χρήμα συνιστά ένα *ομοίωμα* («*simulacro*») της ενσωματωμένης εργασίας (ή, αντιστοίχως, των ενσωματωμένων ιδιωτικών, συγκεκριμένων εργασιών). Σύμφωνα με τον Perniola, το ομοίωμα «δεν είναι ένα σύμβολο (*Sinnbild*) (ό.π. σελ. 17)... [είναι] μια εικόνα χωρίς πρωτότυπο (ό.π. σελ. 55)... η οποία δεν εξαρτάται με τρόπο άμεσο από το πρωτότυπο, αλλά είναι προικισμένη με δική της αυτονομία και ιδιαιτερότητα (ό.π. σελ. 131)... [ειδικότερα, πρόκειται – Θ.Μ.] για μια εικόνα χωρίς *ταυτότητα*: δεν είναι ταυτόσημο με κανένα εξωτερικό πρωτότυπο και δεν έχει δική του αυτόνομη αυθεντικότητα (ό.π. σελ. 137)». Επίσης, «το ομοίωμα διαλύει την αντίθεση αλήθειας - ψέματος... δεν είναι δηλαδή οι φαντασιώσεις των υποκειμένων που γίνονται κοινωνικές και συνεπώς τελεσφόρες, αλλά απεναντίας τα ομοιώματα της κοινωνίας που επιβάλλουν τη δική τους γεγονότητα (*effettività/Faktizität*) στα υποκείμενα (ό.π.

Θα μπορούσε, βέβαια, να αναρωτηθεί κανείς το εξής: στα πλαίσια της κοινωνίας αυτής, όταν τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται ως προϊόντα εργασίας, σε ποια βάση ανταλλάσσονται; Είναι προφανές ότι για τις ανάγκες της παρούσης διερεύνησης το ερώτημα αυτό δεν έχει καμία συγκεκριμένη σημασία¹⁹. Μπορεί, ωστόσο, να απαντηθεί με συγκεκριμένο τρόπο, όσον αφορά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Και αυτό είναι, τώρα, το πρωτεύον.

σελ. 55)». Στο ίδιο, κατά κάποιον τρόπο, συμπέρασμα καταλήγει και ο Iljenko (1983), σσ. 199-207, σύμφωνα με τον οποίο, κατά το «σχηματισμό» της λεγόμενης γενικής μορφής της αξίας λαμβάνει χώρα η «μετατροπή ενός πράγματος σε σύμβολο», ενώ κατά τη «μετατροπή» της γενικής μορφής της αξίας στη *χρηματική* μορφή της λαμβάνει χώρα και η «μετατροπή του συμβόλου σε σημείο», δηλαδή «σε αντικείμενο που αυτό καθεαυτό δε σημαίνει πλέον τίποτε, παρά μονάχα εκπροσωπεί και εκφράζει ένα άλλο πράγμα, με το οποίο δεν έχει τίποτε το κοινό (όπως η ονομασία του πράγματος με το ίδιο το πράγμα) (ό.π. σελ. 206)» (επισημαίνεται, βέβαια, ότι τα προαναφερθέντα ουδεμία σχέση έχουν με τα φληναφήματα ενός Baudrillard, το βάθος της άγνοιας του οποίου δύναται να μετρηθεί, απολύτως, στο Baudrillard (1987), σσ. 115-6). Εάν, τέλος, μεταφέρουμε, ως μια αναλογία, το σχήμα του Perniola (1991), σσ. 123-38, για τις σχέσεις εικονομαχίας - εικονολατρίας, στο κεντρικό ζήτημα του παρόντος άρθρου, τότε μπορούμε επιπροσθέτως να παρατηρήσουμε ότι η ορθόδοξη οικονομική θεωρία είναι μάλλον «εικονοκλαστική», στο βαθμό που τείνει να μην αναγνωρίζει καμία σχέση (ό.π. σελ. 125-6) ανάμεσα στην εικόνα (εδώ: χρήμα) και το πρωτότυπο (εδώ: ενσωματωμένη εργασία ή, αντιστοίχως, ενσωματωμένες ιδιωτικές, συγκεκριμένες εργασίες), καίτοι αυτή η θεωρία «λατρεύει» την εικόνα (χρήμα), ενώ η παραδοσιακή, μαρξιστική, αντίληψη της αξίας είναι μάλλον «εικονολατρική», στο βαθμό που τείνει να θεωρεί ότι ανάμεσα στην εικόνα και το πρωτότυπο «υπάρχει μια σχέση ταυτότητας, ή τουλάχιστον μια μεταφυσική συνάφεια» (ό.π. σελ. 124), καίτοι αυτή η αντίληψη οδηγεί στη «λατρεία» του πρωτοτύπου. Έτσι, η θέση που υποστηρίζεται εδώ (Ορθή Προσέγγιση) αναλογεί, από όσα μπορούμε να κρίνουμε, στη θεωρία των εικόνων του R. Bellarmino (16ος αιώνας), ο οποίος (ό.π. σελ. 131) «υποστηρίζει τη «λατρεία της εικόνας καθεαυτήν και η οποία της οφείλεται ιδιαιτέρως», δηλαδή μια θετική θεώρηση της εικόνας... [κατ' αυτόν] οι ιερές εικόνες πρέπει να τιμώνται «με εντελώς άλλο τρόπο» από εκείνο με τον οποίο τιμάται το πρωτότυπο. [Έτσι] διαλύει την άμεση σχέση μεταξύ εικόνας και πρωτοτύπου που συνιστά το θεμέλιο της εικονολατρίας, χωρίς ωστόσο να πέφτει στην εικονομαχία, ούτε άλλωστε σε μια υποτίμηση της εικόνας».

19. Μόνον για να δώσουμε μια εικόνα αναφέραμε στην υποσημείωση 14 τη συνήθη «παραβολή» του εξωτερικού εμπορίου. Στα πλαίσια, λοιπόν, αυτής της «παραβολής» τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται ως προϊόντα μια πλήρως απασχολούμενης, ετερογενούς και αμετακίνητης ανάμεσα στις δύο «χώρες» εργασιακής δύναμης και έτσι ώστε να ικανοποιούνται οι καταναλωτικές προτιμήσεις των παραγωγών.

3. Όπως το έδειξε ο Marx, σε μια κοινωνία ανεξάρτητων και αυτόνομων παραγωγών, η οποία διαφέρει από αυτήν που πραγματευθήκαμε στα προηγούμενα στο ότι η εργασιακή δύναμη έχει μετατραπεί σε εμπόρευμα (καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής), τα προϊόντα εργασίας αναγκαστικά εμφανίζονται, και συνεπώς, ανταλλάσσονται, ως προϊόντα των επιμέρους κεφαλαίων, δηλαδή ως προϊόντα των μέσων παραγωγής κάθε παραγωγού και του τμήματος των μισθών που αυτός προκαταβάλλει (για μια ιδιαίτερα εύστοχη ανάπτυξη των σχέσεων ανάμεσα στις προαναφερθείσες κοινωνίες, βλ. Λένιν ([1893, 1937] 1986), σσ. 88-89 και 103-106). Αυτό, βεβαίως, συνεπάγεται ότι στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, πρώτον, ο κοινωνικός καταμερισμός-συνδυασμός της εργασίας διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή και την επιδίωξη της μεγιστοποίησης του ονομαστικού υπερπροϊόντος ανά μονάδα προκαταβεβλημένου ονομαστικού κεφαλαίου (: μαρξικός «νόμος της αξίας») και δεύτερον, το διάνυσμα των τιμών αποκλίνει συστηματικά από το διάνυσμα των ενσωματωμένων ποσοτήτων εργασίας w .

Εάν, όμως, εφαρμόσουμε την προσέγγιση περί της έννοιας και του μεγέθους της αξίας που αναπτύξαμε στα προηγούμενα, τότε είμαστε σε θέση να αποφανθούμε τα εξής: το διάνυσμα των αξιών των n εμπορευμάτων είναι το p και η μοναδιαία αξία της εργασιακής δύναμης είναι το ονομαστικό ωρομίσθιο (το οποίο θα συμβολίζουμε με: w). Ως εκ τούτου, θα πρέπει επίσης να λεχθεί ότι οι σύμμετρες ποσότητες εργασίας που έχουν ενσωματωθεί στο καθαρό προϊόν, στους πραγματικούς μισθούς και στο υπερπροϊόν του συστήματος (όπως, επίσης, και αυτά τα ασύμμετρα, στη γενική περίπτωση, καλάθια εμπορευμάτων) έχουν –δια της οριζόμενης από τα μεγέθη p , w και διαμεσολαβούμενης από το χρήμα ανταλλαγής– μεταμορφωθεί σε σύμμετρες ποσότητες μιας «νέας», όμως, ποιότητας (της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας) και παριστάνονται, αντιστοίχως, ως pY (τιμή καθαρού προϊόντος), wLX (συνολικοί ονομαστικοί μισθοί) και K (όπου με K συμβολίζουμε τα συνολικά κέρδη του συστήματος – ήτοι την τιμή του υπερπροϊόντος του) μονάδες χρήματος. Έτσι, για παράδειγμα, το μέγεθος K (δηλαδή, η ορθά οριζόμενη υπεραξία) είναι θετικό όταν και μόνον όταν ισχύει $w < (pY / LX)$, δηλαδή όταν και μόνον όταν η νέα αξία (pY / LX) που παράγει το ξόδεμα μιας μονάδας εργασιακής δύναμης είναι μεγαλύτερη από την αξία μιας μονάδας εργασιακής δύναμης (w), κατάσταση η οποία, όπως μπορεί να αποδειχτεί αναλυτικά (Μαριόλης (1999), Mariolis (2000a)), ούτε προϋποθέτει ούτε συνεπάγεται ότι η ποσότητα της ενσωματωμένης στο υπερπροϊόν του συστήματος εργασίας (δηλαδή, η υπεραξία σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη) είναι θετική.

Θα πρέπει, λοιπόν, να γίνει οριστικά κατανοητό ότι άπαξ και τα εμπορεύματα δεν ανταλλάσσονται ως προϊόντα εργασίας (και στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν ανταλλάσσονται ποτέ ως τέτοια), κάθε θεώρηση σε όρους ενσωματωμένης εργασίας δεν είναι σε θέση ούτε να απεικονίσει ούτε να αποκαλύψει απολύτως τίποτε (βλ. επίσης το *Παράρτημα II* του παρόντος). Διότι έχει την ίδια ακριβώς εγκυρότητα με μία, για παράδειγμα, θεώρηση σε όρους μάζας ή βάρους (βλ. επίσης Foley (1997), pp. 44-5). Γιατί, ωστόσο, οφείλει κανείς, ακολουθώντας τον Marx, να εκκινεί από μια παράσταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σύμφωνα με την οποία η εργασία θεωρείται ομοιογενής και οι τιμές θεωρούνται ανάλογες ή ίσες των ποσοτήτων ενσωματωμένης εργασίας; Όχι για να συγκροτήσει εν συνεχεία ένα πιο ρεαλιστικό υπόδειγμα ποσοτικού προσδιορισμού των τιμών (και για να μελετήσει ποσοτικά τις αποκλίσεις των διανυσμάτων p, w), αλλά για να κατανοήσει βαθμιαία τι εκφράζουν οι τιμές και το χρήμα και, τελικά, να συλλάβει τη συνθήκη κερδοφορίας $w < (pY / lX)$, στην οποία υπεισέρχονται οι τιμές, ως μια έχουσα συγκεκριμένο κοινωνικό-οικονομικό περιεχόμενο συνθήκη και όχι ως μια ταυτολογική συνθήκη, η οποία εξάγεται από την ταυτότητα: τιμή καθαρού προϊόντος (pY) $\equiv$ συνολικοί ονομαστικοί μισθοί (wlX) + συνολικά κέρδη (K). Κατ' αυτόν τον τρόπο, έχοντας δηλαδή εκ των προτέρων κατανοήσει τις θεμελιώδεις οικονομικές μορφές (μισθός - τιμή - κέρδος) που προσιδιάζουν στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, θα είναι, εν συνεχεία, σε θέση να προσδιορίσει την ουσία αυτού του τρόπου παραγωγής, να αναπτύξει τους θεμελιώδεις νόμους της κίνησής του και να εξηγήσει γιατί αυτός ο τρόπος παραγωγής εμφανίζεται ως κάτι, το οποίο δεν είναι: παραγωγή εμπορευμάτων και κέρδους μέσω εμπορευμάτων, και δεν εμφανίζεται ως αυτό που πράγματι είναι: παραγωγή εμπορευμάτων και κέρδους μέσω ανθρώπινης εργασίας.

III. Η Νέα Προσέγγιση

Όπως ακριβώς η προηγούμενη προσέγγιση, έτσι και η Νέα Προσέγγιση (ΝΠ) των Duménil (1980), Foley (1982) δεν προϋποθέτει (δεν της είναι απαραίτητο να προϋποθέσει) την ύπαρξη γραμμικών τεχνικών απλής παραγωγής και τιμών παραγωγής. Προκειμένου, όμως, να μην επιβαρύνουμε ασκόπως τη συζήτηση, θα παρουσιάσουμε στα ακόλουθα τη ΝΠ κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις (για την παρουσίαση της ΝΠ, βλ. επίσης Glick and Ehbar (1987), Mohun (1994), Saad-Filho (1996), Foley (1997)).

Θεωρούμε, λοιπόν, ένα σύστημα, το οποίο χρησιμοποιεί μια μη διασπώ-

μενη, γραμμική, τεχνική παραγωγής και στο οποίο οι τιμές είναι τιμές παραγωγής. Χωρίς να μας απασχολεί το πώς ακριβώς διαμορφώνεται το ύψος τους, τα μεγέθη p , w , K , X θεωρούνται δεδομένα και είναι οικονομικά σημαντικά, ενώ η σύνθεση και το ύψος του πραγματικού ωρομισθίου θεωρούνται άγνωστα εκ των προτέρων μεγέθη (για τη δικαιολόγηση αυτής της επιλογής, την οποία, ωστόσο, δεν θεωρούμε σημαντική: Duménil (1980), Ch. VII και pp. 121-5, Foley (1982), p. 43, Mohun (1994), pp. 400-2). Βάσει αυτών, μπορούμε να υπολογίσουμε το λόγο $\ell X/pY$, ο οποίος καλείται “value of money” και τον οποίο θα συμβολίζουμε με²⁰ λ_m . Εάν, τώρα, η αξία μιας μονάδας εργασιακής δύναμης, έστω V αυτή, οριστεί ως το γινόμενο της value of money επί το ονομαστικό ωρομίσθιο, τότε η υπεραξία του συστήματος, έστω S αυτή, η οποία, ως γνωστόν, ισούται εξ ορισμού με $\ell X(1-V)$ (δηλ. με τη διαφορά ανάμεσα στη συνολική ζωντανή-άμεση εργασία ℓX και την αξία της συνολικής εργασιακής δύναμης, η οποία ισούται με $V\ell X$), θα ισούται (και) με $\ell X(1-w\lambda_m)$. Κατά συνέπεια το γινόμενο της value of money (λ_m) με τα συνολικά κέρδη (K) του συστήματος θα ισούται με την υπεραξία του συστήματος (S). Εάν, τέλος, αναδιατάξει κανείς τον ορισμό της value of money και λάβει υπόψη την προαναφερθείσα σχέση ανάμεσα στην υπεραξία (S) και τα συνολικά κέρδη (K) του συστήματος, τότε είναι εμφανές ότι ισχύει μια παραλλαγμένη (ως προς το καθαρό προϊόν) «μαρξική διπλή ισότητα»²¹: Για κάθε p , w , K , X , η αξία του καθαρού προϊόντος (η υπεραξία) ισούται με το γινόμενο της value of money επί την τιμή του καθαρού προϊόντος (επί τα κέρδη).

Είναι ξεκάθαρο ότι το κρίσιμο σημείο της ΝΠ είναι ο ορισμός που εισάγεται σχετικά με τη μοναδιαία αξία της εργασιακής δύναμης (διότι, εάν αποδεχτεί κανείς αυτόν τον ορισμό, τότε φαίνεται ότι δεν θα έχει τίποτε να αντιτείνει στην ΝΠ). Έτσι, θα μπορούσε ενδεχομένως να θεωρηθεί ότι διαμέσου αυτού του ορισμού εισάγεται άρρητα η ακόλουθη αξίωση: η ποσότητα της ενσωματωμένης στο πραγματικό ωρομίσθιο εργασίας ισούται με τη μερίδα

20. Σημειώνεται ότι η ΝΠ δεν αξιώνει την (ημι-)θετικότητα του καθαρού προϊόντος. Όταν, όμως, οι τιμές αποκλίνουν από τις τιμές παραγωγής αξιώνει η τιμή του καθαρού προϊόντος να είναι θετική (όταν οι τιμές είναι τιμές παραγωγής και η τεχνική είναι μη διασπώμενη, η ισχύς της αξίωσης αυτής είναι πάντοτε δεδομένη), διότι θεωρεί ότι στην αντίθετη περίπτωση “the idea of the ‘transformation problem’ becomes self-contradictory” (Duménil (1984), p. 347). Στο ζήτημα αυτό θα επανέλθουμε.

21. Εάν οι απόλυτες τιμές των εμπορευμάτων δεν είναι δεδομένες, τότε μπορούμε να εισαγάγουμε την εξίσωση τυποποίησης των σχετικών τιμών: $pY = \ell X$. Έτσι θα προκύψει: $K = S$. Για την αλγεβρική έκθεση της Νέας Προσέγγισης, βλ. το Παράρτημα III του παρόντος.

των συνολικών ονομαστικών μισθών στο ονομαστικό καθαρό προϊόν. Δηλαδή, ότι, καίτοι το πραγματικό ωρομίσθιο είναι *a priori* άγνωστο ως προς τη σύνθεση και το ύψος, οι εισηγητές της ΝΠ αξιώνουν (χωρίς να το αντιλαμβάνονται) την ισχύ της ακόλουθης συνθήκης: *Η ποσότητα της εργασίας που έχει ενσωματωθεί σε όλα εκείνα τα καλάθια εμπορευμάτων, τα οποία οι εργαζόμενοι είναι σε θέση να αγοράσουν με το ισχύον ονομαστικό ωρομίσθιο, ισούται με τη μερίδα των συνολικών ονομαστικών μισθών στο ονομαστικό καθαρό προϊόν.*

Εάν είχαν έτσι τα πράγματα, τότε –όπως εύκολα αποδεικνύεται– η ΝΠ θα ήταν ορθή μόνον κατ’ εξαίρεσιν. Δηλαδή, θα ήταν ορθή είτε κατά τύχη είτε στα πλαίσια ορισμένων αυθαίρετων-ειδικών «κατασκευών» (π.χ. όταν οι πραγματικοί μισθοί έχουν την ίδια σύνθεση με το καθαρό προϊόν), οι οποίες δεν έχουν κανένα συγκεκριμένο οικονομικό νόημα (αναλυτικά, βλ. το *Παράρτημα IV* του παρόντος). Στην πραγματικότητα, ωστόσο, οι εισηγητές της ΝΠ δεν αξιώνουν (καίτοι ορισμένες φορές έχει λεχθεί το αντίθετο) την ισχύ της προαναφερθείσας συνθήκης (βλ. και Mohun (1994), pp. 398-9), αλλά διατείνονται κάτι εντελώς διαφορετικό. Έτσι, ο Foley (1982), p. 42, ερμηνεύει τον ορισμό της μοναδιαίας αξίας *V* της εργασιακής δύναμης ως εξής: “The basic insight of the labor theory of value is its claim that value forms, money, commodities, and so on, are expressions of *abstract social labour*. Thus in any transaction involving value, what is changing hands is control over some part of total abstract social labor time. *The value of labor power, in this perspective, is the fraction of the total abstract social labor time claimed by workers in the form of the wage.* This is an exchange of abstract labor in the form of money for the particular labor power a worker has to offer on the market. If we follow this path, we would interpret the value of labor power in general as the money wage multiplied by the value of money...” [υπογρ. δικές μου – Θ.Μ.], ενώ παράλληλα σε κάποια άλλα σημεία διευκρινίζει ότι: “A unit of money... can be thought of as a claim to a certain amount of the abstract social labor expended in the economy ... (p. 37). The advantage of interpreting the value of money as the ratio of aggregate labor time to aggregate money value added is that the sum of the value gained and lost by all the producers in exchange will be zero. In other words, this interpretation of the value of money corresponds to the idea that value is created in production but conserved in exchange (p. 41). [Thus – Θ.Μ.] we retain at the global level the relation between money and embodied labor which is central to the idea that money is a form of value and that the substance of value is abstract social labor (p. 41)”. Τέλος, ο Mohun

(1994), pp. 404-5 συνοψίζει τη ΝΠ ως εξής (βλ. επίσης Duménil (1980), pp. 94-6, Duménil (1984), pp. 340-3): “It is an aggregative theory in which total labour performed defines the value of net output; the value of net output and aggregate value added in money terms defines the value of money; and the value of money and the money wage define the value of labour-power. *A price system is then a method of distributing aggregate labour-time expended across individual commodities.* Hence prices are always... representations or forms of value, of abstract labour [υπογρ. δικές μου – Θ.Μ.] ... Market processes of exchange commensurate commodities, and hence *a posteriori* commensurate the labour-times objectified in their production. Abstraction from concrete labours occurs as heterogeneous commodities are valued in units of homogeneous money. Value is then labour-time as it appears as money”.

Από όλα αυτά συνάγει κανείς ότι στα πλαίσια της ΝΠ ισχύουν τα εξής:

1. Το μέγεθος $lX \equiv \omega Y$ θεωρείται ως η συνολική ποσότητα κοινωνικής αφηρημένης εργασίας που αντιστοιχεί σε ένα δεδομένο σύστημα παραγωγής. Κατά συνέπεια, ως μονάδα μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας επιλέγεται η μία (1) μονάδα εργασίας που έχει ενσωματωθεί στο καθαρό προϊόν Y του συστήματος.

2. Η διάσταση του μεγέθους λ_m δεν είναι μόνον: μονάδες ενσωματωμένης εργασίας ανά μονάδα χρήματος, αλλά και: μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας ανά μονάδα χρήματος. Γι’ αυτό ακριβώς, το λ_m ορίζεται “as the coefficient which enables a translation between prices into labour-times” (Mohun (1994), p 402), ενώ το ύψος του εκφράζει πόσες μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας παριστάνει μία μονάδα χρήματος (Foley (1982), p. 41).

3. Το οριζόμενο μέγεθος V έχει διάσταση: μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας ανά μονάδα ξοδεμένης εργασιακής δύναμης. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα μέγεθος το οποίο διαφέρει ολοκληρωτικά από τη μοναδιαία αξία της εργασιακής δύναμης, όπως αυτή ορίζεται παραδοσιακά (ήτοι, ως ποσότητα της ενσωματωμένης στο πραγματικό ωρομίσθιο εργασίας). Επίσης, το μέγεθος S έχει διάσταση: μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας ανά μονάδα υπερπροϊόντος. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα μέγεθος, το οποίο διαφέρει ολοκληρωτικά από την ποσότητα της ενσωματωμένης στο υπερπροϊόν του συστήματος εργασίας (ήτοι, από την υπεραξία, όπως αυτή ορίζεται παραδοσιακά).

4. Τα μεγέθη V , S προσδιορίζονται (εξαιρουμένων των τεχνικών συνθηκών παραγωγής και του ακαθάριστου προϊόντος του συστήματος) διαμέσου

των μεγεθών p , w και μεταβάλλονται με αυτά. Ωστόσο, το άθροισμα της υπερ-ραξίας και της αξίας της συνολικής εργασιακής δύναμης ισούται πάντοτε με τη συνολική ποσότητα κοινωνικής αφηρημένης εργασίας ℓX , διότι το V ορίζεται ως $w\lambda_m$ και το S προσδιορίζεται ως $\ell X(1-w\lambda_m)$.

5. Η αξία του καθαρού προϊόντος, της εργασιακής δύναμης και του υπερπροϊόντος μετράται σε μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας. Σταθερών των τεχνικών συνθηκών παραγωγής και του ακαθάριστου προϊόντος του συστήματος, όταν μεταβάλλονται τα p , w (όχι αναλογικά), δεν μεταβάλλεται η σε μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας εκφρασμένη αξία του καθαρού προϊόντος (διότι ισούται με ℓX), αλλά μεταβάλλεται η αξία της εργασιακής δύναμης και του υπερπροϊόντος, διότι στα εν λόγω εμπορεύματα αντιστοιχούν, πλέον, διαφορετικά κλάσματα της συνολικής κοινωνικής αφηρημένης εργασίας του συστήματος (*“The amount of labour time expended in a given period is the value of a given bundle of commodities. A price system expresses the reallocation of these hours of productive labor time to this bundle of commodities. The total amount of labor time expended in a period being the value of the net output of the period, this quantity of labor must be reallocated to this net output. Thus, Marx’s first equalities (sum of value = sum of prices), must be defined for the net output of the period and not the gross output as in the old solution”, Duménil (1984), pp. 341-2*). Αυτά ακριβώς τα σημεία συνθέτουν το κεντρικό «μήνυμα» της ΝΠ και απομένει ο έλεγχος της συνοχής και της σημασίας του.

IV. Οι σχέσεις ανάμεσα στην Ορθή και τη Νέα Προσέγγιση

Όπως εξάγεται άμεσα από τα *Μέρη II και III* της παρούσης, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η ΝΠ συνιστά μία ειδική περίπτωση (ανάμεσα σε *άπειρες*) της Ορθής Προσέγγισης (ΟΠ) (εάν, φυσικά, η τελευταία συρρικνωθεί στην απόδειξη της αναλογίας μεταξύ των ορθά οριζόμενων αξιών και των τιμών), διότι προκύπτει από την τελευταία διαμέσου κατάλληλης επιλογής-εισαγωγής του μέτρου της αξίας και της μονάδας μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας. Πράγματι, εάν εισαγάγουμε ως μέτρο της αξίας τη νοούμενη ως διάφορη του χρήματος κοινωνική αφηρημένη εργασία και εάν επιλέξουμε (όταν η τιμή του καθαρού προϊόντος του συστήματος είναι θετική) ως μονάδα μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας τη μία (1) μονάδα εργασίας που έχει ενσωματωθεί στο καθαρό προϊόν Y του συστήματος, τότε ο συντελεστής αναλογίας μεταξύ αξιών-τιμών, μοναδιαίας αξίας της εργασιακής δύναμης-ονομαστικού

ωρομισθίου (βλ. τον ορισμό του V σύμφωνα με τη ΝΠ – *Μέρος III* της παρούσης) και συνολικής υπεραξίας-συνολικού κέρδους θα είναι *ενιαίος και ίσος* με τη “value of money” (αναλυτικά, βλ. το *Παράρτημα V* του παρόντος).

Ωστόσο, εγείρονται ορισμένα σοβαρά (και αλληλεξαρτώμενα) ζητήματα²²:

1. Η ΝΠ όχι μόνον δεν θεμελιώνει, αλλά ούτε καν αποδέχεται την αναλογία μεταξύ αξιών-τιμών: “... it is clear that in general the price of any commodity multiplied by the value of money as defined here will not be equal to the labor value of the commodity (Foley (1982), p. 43)... The price of a commodity in this interpretation is the amount of money for which it exchanges on the market, an amount of money which may represent more or less social labor than is embodied in the commodity itself and which determines its labor value (Foley (1982), p. 44)”. Έτσι, στην πραγματικότητα, στα πλαίσια της ΝΠ οι αξίες τριών, και μόνον τριών, εμπορευμάτων (του καθαρού προϊόντος, της εργασιακής δύναμης και του υπερπροϊόντος) ορίζονται-εκφράζονται σε μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας, ενώ οι αξίες όλων των υπολοίπων, απλών ή σύνθετων, εμπορευμάτων ορίζονται-εκφράζονται σε μονάδες ενσωματωμένης εργασίας. Με άλλα λόγια, η ΝΠ (και χωρίς, μάλιστα, να εξηγεί το γιατί) ορίζει ένα και το αυτό μέγεθος, την αξία, σε διαφωνία (όταν πρόκειται για να προαναφερθέντα «ειδικά» εμπορεύματα) και, ταυτοχρόνως, σε συμφωνία (όταν πρόκειται για οποιοδήποτε άλλο εμπόρευμα) με την *παραδοσιακή* αντίληψη. Αυτό το αντιφατικό γεγονός δεν μένει, βέβαια, χωρίς συνέπειες, διότι η ερώτηση: «με τι ισούται η αξία του υπερπροϊόντος;» δέχεται, στα πλαίσια της ΝΠ, δύο αλληλοαποκλειόμενες μεταξύ τους απαντήσεις: α) Επειδή το υπερπροϊόν συντίθεται από ορισμένα κάθε φορά απλά εμπορεύματα, έπεται ότι η αξία του ισούται με το άθροισμα των ποσοτήτων της εργασίας που έχουν ενσωματωθεί στα εμπορεύματα αυτά. β) Επειδή, η συνολική κοινωνική αφηρημένη εργασία ισούται με lX και επειδή η αξία της συνολικής εργασιακής δύναμης ισούται με $wl_m lX$, έπεται ότι η αξία του υπερπροϊόντος ισούται με $lX(1-wl_m)$.

Στο σημείο αυτό εντοπίζεται, επομένως, μια σημαντική εσωτερική, λογική, ασυνέπεια της ΝΠ.

22. Δεν κρίνουμε ως «δίκαιες» τις κριτικές που έχουν αναπτυχθεί κατά της ΝΠ από τους Roemer (1990), p. 1728, Shaikh and Tonak (1994), p. 179, Sotirchos and Stamatīs (1998), διότι στα πλαίσια των κριτικών αυτών η ΝΠ δεν αποτυπώνεται πιστά (βλ. όμως Stamatīs, 2000). Θεωρούμε, ωστόσο, ότι είναι ακριβώς τα ζητήματα που εκθέτουμε στα ακόλουθα, αυτά τα οποία παρεμποδίζουν την κατανόηση και, άρα, την πιστή αποτύπωση της ΝΠ.

2. Ακόμα κι αν απαλλάξουμε τη ΝΠ απ' αυτήν την εσωτερική ασυνέπεια (θεμελιώνοντας τη σχέση αναλογίας μεταξύ αξιών - τιμών), παραμένει ένα ζήτημα, στο οποίο αναφερθήκαμε κατά τη συγκρότηση της ΟΠ. Η εισαγωγή του μέτρου των αξιών και της μονάδας μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας είναι μια περιττή και χωρίς νόημα πράξη, διότι η πράξη αυτή έχει «ήδη» επιτελεστεί εντός της ίδιας της οικονομικής πραγματικότητας: η ανταλλαγή διαμεσολαβείται από το χρήμα και επομένως το χρήμα αποτελεί το μέτρο της αξίας, ενώ η μονάδα του χρήματος αποτελεί τη μονάδα μέτρησης της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας. Βέβαια, όπως ήδη είδαμε, οι εισηγητές της ΝΠ δικαιολογούν την εν λόγω επιλογή τους ως εξής (βλ. και Duménil (1984), pp. 346-7, Mohun (1994), p. 402-3): "The advantage of interpreting the value of money as the ratio of aggregate labor time to aggregate money value added is that the value gained and lost by all the producers in exchange will be zero. In other words, this interpretation of the value of money corresponds to the idea that value is created in production but conserved in exchange (Foley (1982), p. 41)".

Ωστόσο, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι: α) Η «αξία» σε όρους ενσωματωμένης εργασίας είναι κάτι το εντελώς διαφορετικό (όπως δείξαμε στο *Μέρος II* της παρούσης) από την αξία σε όρους κοινωνικής αφηρημένης εργασίας. Έτσι, η αξίωση ύπαρξης μιας οποιασδήποτε σύνδεσης ανάμεσα στα μεγέθη αυτά (δηλαδή, όχι μόνον της $\omega^*Y = \omega Y$, η οποία κατά τη ΝΠ εκφράζει μια «αρχή διατήρησης») δεν έχει κανένα οικονομικό νόημα και είναι, συνεπώς, παράλογη. β) Περαιτέρω, δεν είναι διόλου αναγκαίο να εισαχθεί η «αρχή διατήρησης»: $\omega^*Y = \omega Y$, προκειμένου να εκφρασθεί η "idea that value is created in production but conserved in exchange", διότι κάθε ανταλλαγή είναι πάντοτε ανταλλαγή ισοδυνάμων πραγμάτων, ήτοι ανταλλαγή ίσων αξιών και, ως εκ τούτου, δεν προκύπτουν ποτέ «κέρδη» και «ζημίες» στα πλαίσια κάθε επιμέρους ανταλλαγής (τα οποία, δήθεν, αλληλοαναιρούνται όταν λαμβάνει κανείς υπόψη το σύνολο των πραγματοποιούμενων ανταλλαγών). Το να διατείνεται κανείς ότι όταν ανταλλάσσεται 1 μονάδα του εμπορεύματος g με p_g / p_j μονάδες του εμπορεύματος j προκύπτει κέρδος και ζημία, επειδή $(p_g / p_j) \neq (\omega_g / \omega_j)$, έχει την ίδια ακριβώς οικονομική σημασία με το να διατείνεται ότι προκύπτει κέρδος και ζημία, επειδή οι ποσότητες που ανταλλάσσονται δεν έχουν το ίδιο βάρος ή την ίδια μάζα²³. γ) Τέλος, ακόμα κι αν αγνοήσουμε προς στιγμήν τα αμέσως προηγούμενα ζητήματα, είναι εμφανές ότι όταν η

23. Βλέπε επίσης την υποσημείωση 16 της παρούσης.

εργασία είναι ετερογενής, και κατά συνέπεια η συνολική ποσότητα της άμεσης εργασίας παριστάνεται από ένα $m \times 1$ διάνυσμα²⁴, κάθε απόπειρα ανεύρεσης μιας «αρχής διατήρησης» αποδεικνύεται κενή περιεχομένου^{25,26}.

Η ΝΠ (για την ακρίβεια: η διορθωμένη με τη θεμελίωση της ύπαρξης αναλογίας μεταξύ αξιών - τιμών ΝΠ) ταυτίζει τη συνολική κοινωνική αφηρημένη εργασία με την ποσότητα ℓX . Εν συνεχεία, θεωρεί ότι η ποσότητα αυτή, αφενός εμφανίζεται ως τιμή του καθαρού προϊόντος (pY) και αφετέρου ανακατανέμεται στα επιμέρους εμπορεύματα σύμφωνα με το λόγο της τιμής κάθε επιμέρους εμπορεύματος προς την τιμή του καθαρού προϊόντος του συστήματος ($\omega_j^* = p_j \lambda_m$). «Κανόνας» ανακατανομής, ο οποίος, προφανώς, ενέχει την ισχύ της σχέσης: $\omega^* Y = \ell X \equiv \omega Y$ («αρχή διατήρησης»). Ακριβώς γι' αυτό η ΝΠ δεν μπορεί παρά να διατείνεται (πράγμα που είναι βέβαια εσφαλμένο) ότι όταν η τιμή του καθαρού προϊόντος δεν είναι θετική, “the idea of a ‘transformation problem’ becomes self-contradictory” (Duménil (1984), p. 347). Εάν, όμως, η εργασία είναι ετερογενής, τότε, όπως είναι εμφανές, κάθε συλλογισμός που βασίζεται στην ύπαρξη μιας, οποιασδήποτε, «αρχής διατήρησης» καταρρέει, πράγμα το οποίο αποδεικνύει οριστικά ότι η ΝΠ θέτει εσφαλμένα το ζήτημα της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας.

Η Νέα Προσέγγιση διαφοροποιήθηκε από την παραδοσιακή προσέγγιση ακριβώς επειδή έστρεψε την προσοχή της στο θεμελιώδες ζήτημα της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας, ήτοι στην *ανάλυση των μορφών της αξίας*. Ωστόσο, κατά παράδοξο τρόπο, δεν κατόρθωσε να συγκροτήσει μια συνεκτική και ολο-

24. Βλέπε τις υποσημειώσεις 4, 10 και 14 της παρούσης.

25. Σημειώνεται ότι ο Foley (1997), p. 45 δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα αυτό ευθέως, αλλά το μεταθέτει στο εμπειρικό επίπεδο: “There are also issues of measurement of ... the living labor expended. In principle it is necessary to adjust total hours worked for the skill levels of workers. A variety of methods, some based on relative wage weights, and others on more direct measures of skill, have been proposed to make this adjustment ... In the rest of this paper I will assume (contrary to reality) that some agreement has been made on these measurement issues...”.

26. Στην περίπτωση αυτή οι ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας προσδιορίζονται ως εξής:

$$\Omega \equiv \Omega A + L \Rightarrow \Omega \equiv L[I - A]^{-1} \text{ και } \Omega Y \equiv LX$$

όπου L η $m \times n$ μήτρα των εισροών σε άμεση εργασία, m το πλήθος των ετερογενών εργασιών, Ω η $m \times n$ μήτρα των ποσοτήτων ενσωματωμένης εργασίας και LX το $m \times 1$ διάνυσμα που συμβολίζει την ποσότητα της άμεσης εργασίας του συστήματος. Έτσι η αξίωση ύπαρξης μιας οποιασδήποτε σύνδεσης ανάμεσα στα μεγέθη $\omega^* Y$ (μονόμετρο) και $\Omega Y \equiv LX$ (διανυσματικό) δεν έχει κανένα περιεχόμενο.

κληρωμένη πραγμάτευση του εν λόγω ζητήματος. Μάλλον, διότι επέδειξε, ταυτοχρόνως, μια αδικαιολόγητη προσήλωση στην ισχύ της «μαρξικής διπλής ισότητας». Ως εκ τούτου κατόρθωσε να φτάσει, ας το διατυπώσουμε έτσι, μόνον μέχρι το ήμισυ της απόστασης που έπρεπε να διανυθεί.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι:
Η Ορθή Προσέγγιση

Έστω μια γραμμική, μη διασπώμενη και βιώσιμη τεχνική απλής (single) παραγωγής $[A, l]$ à la Sraffa. Η $n \times n$ μήτρα $A (\geq 0)$ συμβολίζει τη μήτρα των τεχνικών συντελεστών και το $1 \times n$ διάνυσμα $l (> 0)$ συμβολίζει το διάνυσμα των εισροών σε άμεση *ομοιογενή* εργασία.

Για τις τιμές των εμπορευμάτων σε συνθήκες απλής (δηλ. μη καπιταλιστικής) εμπορευματικής παραγωγής ισχύει *εξ ορισμού* το εξής:

$$p \equiv pA + \pi \tag{1}$$

όπου $p (> 0)$ το $1 \times n$ διάνυσμα των τιμών και π ένα $1 \times n$ διάνυσμα, το στοιχείο π_j του οποίου συμβολίζει την τιμή του καθαρού προϊόντος της διαδικασίας j ανά μονάδα παραγόμενου εμπορεύματος.

Ειδικότερα, εάν αναφερόμαστε σε μια «*εμπειρικά δεδομένη*» οικονομική πραγματικότητα, και επομένως οι απόλυτες τιμές των εμπορευμάτων είναι εμπειρικά δεδομένες, τότε η Ορθή Προσέγγιση συνοψίζεται, *κατ' αρχάς*, ως εξής:

$$p \equiv pA + \pi \tag{1}$$

$$\omega^* = bp \tag{2}$$

$$\omega^* u = c \tag{3}$$

όπου η (2) αποτελεί την εξίσωση *προσδιορισμού των σχετικών αξιών* και η (3) την εξίσωση *τυποποίησης* (normalization) τους. Το b συμβολίζει μια θετική σταθερά, η οποία προσδιορίζεται ενδογενώς (από τις (2) και (3) έπεται $b = c / pu$), και το c συμβολίζει μια αυθαιρέτως επιλεγμένη θετική σταθερά, της οποίας η διάσταση είναι: μονάδες κοινωνικής αφηρημένης εργασίας ανά μονάδα του εμπορεύματος u . Έτσι, το υποσύστημα (2), (3) είναι το υποσύστημα προσδιορισμού των *απολύτων αξιών*.

Εάν, όμως, αναφερόμαστε στα πλαίσια μιας *απεικόνισης* «της δεδομένης οικονομικής πραγματικότητας», τότε η Ορθή Προσέγγιση συνοψίζεται, *κατ' αρχάς*, ως εξής:

$$p \equiv pA + \pi' \quad (1\alpha)$$

$$p\varphi = d \quad (4)$$

$$\omega^* = bp \quad (2)$$

$$\omega^* u = c \quad (3)$$

όπου (1α) το σύστημα προσδιορισμού των σχετικών τιμών των εμπορευμάτων, π' εκείνο το π , το οποίο –έπειτα από τη διερεύνηση της απεικονιζόμενης πραγματικότητας– έχει αναλυθεί στους προσδιοριστικούς του παράγοντες και φ το $n \times 1$ ημιθετικό διάνυσμα που συμβολίζει το τυπικό εμπόρευμα, δηλαδή εκείνο το αυθαιρέτως επιλεγμένο σύνθετο εμπόρευμα του οποίου η τιμή τίθεται ίση με μια αυθαιρέτως επιλεγμένη θετική σταθερά d (τη λεγόμενη σταθερά τυποποίησης, της οποίας η διάσταση είναι: μονάδες πλασματικού χρήματος ανά μονάδα τυπικού εμπορεύματος φ – για την εξίσωση τυποποίησης των τιμών αναλυτικά, βλ. Stamatis (1984), Κεφ. II). Έτσι, το υποσύστημα (1α), (4) είναι το υποσύστημα προσδιορισμού των *απολύτων τιμών των εμπορευμάτων*, ενώ για το υποσύστημα (2), (3) ισχύει ό,τι ελέχθη στα προηγούμενα.

Όταν, για παράδειγμα, ο λόγος του ονομαστικού καθαρού προϊόντος κάθε διαδικασίας προς την ποσότητα της άμεσης εργασίας που εισέρχεται στη διαδικασία αυτή είναι ο ίδιος σε όλες τις διαδικασίες (πράγμα το οποίο δεν μπορεί, βέβαια, να συμβαίνει παρά μόνον όταν τα εμπορεύματα εμφανίζονται, και συνεπώς ανταλλάσσονται, ως προϊόντα εργασίας), όταν δηλαδή ισχύει:

$$\pi' = e\ell \quad (5)$$

όπου e ο θετικός πραγματικός αριθμός, τότε από τις (1α) και (4) προκύπτουν τα εξής:

$$e = d/\omega\varphi, \quad \omega \equiv \ell[I - A]^{-1} \quad (6)$$

$$p = (d/\omega\varphi)\omega \quad (7)$$

όπου I η μοναδιαία $n \times n$ μήτρα και ω το $1 \times n$ διάνυσμα των ποσοτήτων ενσωματωμένης εργασίας. Έτσι, από τις (2), (3), (7), προκύπτει τελικά ότι:

$$\omega^* = (c/ru)(d/\omega\varphi)\omega \quad (8)$$

Συνεπώς, οι τιμές οι ανάλογες των ποσοτήτων ενσωματωμένης εργασίας όταν και μόνον όταν τα εμπορεύματα ανταλλάσσονται ως προϊόντα εργασίας (αποδεικνύεται εύκολα ότι η (5) και η (7) συνδέονται με διπλή συνεπαγωγή), ενώ για να ισχύει $p = \omega$ ($\Rightarrow \omega^* = (c/ru)\omega$) θα πρέπει επιπλέον η τιμή του

εμπορεύματος φ να έχει τεθεί ίση με την ποσότητα της ενσωματωμένης σε αυτό εργασίας και, συνεπώς, ως πλασματικό χρήμα να λειτουργεί η ενσωματωμένη εργασία.

Ωστόσο, όπως έχουμε εξηγήσει (στο κυρίως κείμενο), η εισαγωγή της (3) είναι, σε κάθε περίπτωση, μια περιττή και χωρίς νόημα πράξη, πράγμα το οποίο συνεπάγεται, τελικά, ότι το b είναι πάντοτε ένα αδιάστατο και ίσο με τη μονάδα μέγεθος. Ως εκ τούτου, η Ορθή Προσέγγιση εκφράζεται, τελικά, με τις (1), (2), $b = 1$ ή, αντιστοίχως, με τις (1α), (4), (2), $b = 1$.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II:

Οι σχέσεις Τιμών και Ποσοτήτων Ενσωματωμένης Εργασίας

Για τις τιμές των εμπορευμάτων στα πλαίσια του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ισχύει εξ ορισμού το εξής:

$$p \equiv pA + w\ell + \Pi \quad (1)$$

όπου Π το $1 \times n$ διάνυσμα του ονομαστικού υπερπροϊόντος (των κερδών) ανά μονάδα παραγόμενου εμπορεύματος. Εναλλακτικά, και εάν υποθέσουμε ότι οι μισθοί καταβάλλονται εξ ολοκλήρου στην αρχή της περιόδου παραγωγής, το (1) γράφεται ως εξής:

$$p \equiv (pA + w\ell) + (I + \hat{r}) \quad (1\alpha)$$

όπου $\hat{r}$ η $n \times n$ διαγώνια μήτρα των ποσοστών κέρδους των επιμέρους διαδικασιών παραγωγής.

Από την (1α) είναι πράγματι δυνατόν να εξαχθούν ορισμένες σχέσεις ανάμεσα στα διανύσματα p και w . Οι σχέσεις αυτές έχουν ως εξής:

$$p \equiv w \{w[I - A][I + \hat{r}][I - (A[I + \hat{r}])]^{-1}\} \equiv wT \quad (2)$$

$$(pu/ru') \gtrless (wu/wu') \Leftrightarrow \Pi_u \gtrless \Pi_{u'} \quad (3)$$

όπου τα u , u' συμβολίζουν απλά ή σύνθετα εμπορεύματα και τα Π_u , $\Pi_{u'}$ συμβολίζουν τα κέρδη ανά μονάδα άμεσης εργασίας στα υποσυστήματα παραγωγής (à la Fel'dman-Sraffa) των u , u' . Ωστόσο, οι σχέσεις αυτές δεν θα πρέπει να υπερτιμώνται (βλ. επίσης, Μαριόλης (1999), Mariolis (2000α)). Συγκεκριμένα, και σε αντίθεση με ό,τι έχει υποστηριχτεί ορισμένες φορές, η ταυτότητα (2)

δεν ορίζει έναν «τελεστή μετασχηματισμού T » του ω σε p , διότι στην T υπεισέρχεται, διαμέσου του w , το p . Έτσι, στην πραγματικότητα, η (2) εκφράζει μια ταυτολογική διαδικασία αναγωγής των τιμών p στην τιμή της εργασιακής δύναμης, για εξωγενώς δεδομένη κατανομή του εισοδήματος. Επίσης, η (2) δεν εκφράζει κάποια σύνθεση του p από το ω (έστω διαμέσου του w), η οποία έχει κάποια οικονομική σημασία. Διότι, όπως μπορεί να αποδειχτεί αναλυτικά (βλ. κυρίως Steedman (1977)), στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, ούτε υπάρχουν οικονομικά υποκείμενα, τα οποία να εκλαμβάνουν οποιονδήποτε βασισμένο στο διάνυσμα ω υπολογισμό ως *έγκυρο όρο* της δράσης τους ούτε από τον εκ των υστέρων συνυπολογισμό των αποτελεσμάτων της δράσης των οικονομικών υποκειμένων δικαιούμεθα να αποφανθούμε ότι είναι *ως εάν* τα εν λόγω υποκείμενα να είχαν βασιστεί σε παρόμοιους υπολογισμούς. Τέλος, η (3) προσδιορίζει μεν τη σχέση διάταξης ανάμεσα στις σχετικές τιμές και τις σχετικές ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας, αλλά η εν λόγω σχέση μεταβάλλεται, όπως είναι γνωστό, με την κατανομή του εισοδήματος και μάλιστα κατά τρόπο, ο οποίος δεν είναι *a priori* γνωστός (βλ. σχετικά Stamatis (1988), pp. 85-91, Bidard (1991), pp. 54-61, Μαριόλης (1995), (1997)).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: Η Νέα Προσέγγιση

Δεδομένου ότι:

$$\lambda_m \equiv (\ell X/p Y) (\equiv \omega Y/p Y) \quad (1)$$

$$V \equiv w \lambda_m \quad (2)$$

και δεδομένου ότι η υπεραξία S ισούται *εξ' ορισμού* με $\ell X(1-V)$, έπεται ότι:

$$S \equiv \ell X(1-w \lambda_m) \quad (3)$$

Συνεπώς, για τα συνολικά κέρδη του συστήματος ισχύει:

$$\begin{aligned} \Pi X &\equiv p Y - w \ell X \equiv p Y(1-V) \Rightarrow \\ \Pi X \lambda_m &\equiv S \end{aligned} \quad (4)$$

Έτσι, εάν η (1) αναδιαταχθεί ως εξής:

$$pY\lambda_m \equiv \ell X (\equiv \omega Y) \quad (1\alpha)$$

τότε οι (1α), (4) εκφράζουν την ισχύ μιας παραλλαγμένης (ως προς το καθαρό προϊόν) «μαρξικής διπλής ισότητας».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV: Ψευδο-κριτική της Νέας Προσέγγισης

Έστω ότι οι εισηγητές της ΝΠ αξίωναν την ισχύ της ακόλουθης συνθήκης:

$$\omega(fh) \stackrel{!}{=} w(\ell X / pY), \text{ με } w = p(fh) \quad (1)$$

όπου $h (\geq 0)$ το $n \times 1$ διάνυσμα που συμβολίζει τη σύνθεση του πραγματικού ωρομισθίου και $f (\geq 0)$ ένας πραγματικός αριθμός που συμβολίζει το ύψος του πραγματικού ωρομισθίου.

Στην περίπτωση αυτή, η ΝΠ θα ήταν ορθή μόνον κατ' εξαίρεσιν, διότι η (1) ικανοποιείται: α) όταν το ℓ είναι ιδιοδιάνυσμα της A , β) όταν τα διανύσματα h , Y είναι συγγραμμικά ή όταν συνδέονται μεταξύ τους όπως ακριβώς συνδέεται το πρότυπο εμπόρευμα του Sraffa με τα τυπικά εμπορεύματα του Miyao, γ) όταν $r = 0$ ή $w = 0$, (όπου r το εξ υποθέσεως ενιαίο ποσοστό κέρδους) και δ) μόνον κατά τύχη, δηλαδή για κάποια(-ες), ίσως, τιμή(-ές) των w , r .

Τέλος, εάν θεωρήσουμε εκείνο το υποσύστημα παραγωγής (à la Fel'dman - Sraffa) του εκάστοτε δεδομένου συστήματος $[A, \ell, (IX)]$, το οποίο παράγει ως καθαρό προϊόν του Y' τους πραγματικούς μισθούς $fh\ell X (> 0, \text{ εάν } h > 0 \text{ και } \geq 0, \text{ εάν } h \geq 0)$ του συστήματος $[A, \ell, (IX)]$, τότε, όπως εύκολα αποδεικνύεται, η (1) ισχύει πάντοτε στα πλαίσια του εν λόγω υποσυστήματος (και ανεξάρτητα από το εάν οι τιμές είναι ή δεν είναι τιμές παραγωγής). Μάλιστα, για το ποσοστό κέρδους r' του εν λόγω υποσυστήματος ισχύει (όπως εύκολα αποδεικνύεται) μία έκφραση, η οποία θυμίζει το σε ποσότητες ενσωματωμένης εργασίας εκφρασμένο ποσοστό κέρδους:

$$r' \equiv m / [(pHY' / w\omega Y') + 1] \quad (2)$$

όπου m το ποσοστό υπεραξίας (σύμφωνα με τον παραδοσιακό ορισμό περί αξιών), $H \equiv A[I - A]^{-1}$ η μήτρα των καθέτως ολοκληρωμένων τεχνικών συντελεστών και $(pHY' / w\omega Y')$ η τιμιακή σύνθεση του κεφαλαίου στο εν λόγω υποσύστημα (βλ. επίσης Μαριόλης, 1999, §12).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ V: Η Ορθή και η Νέα Προσέγγιση

Βάσει των όσων εκτέθηκαν στο *Παράρτημα I* και στην §3 του *Μέρους II* έπεται ότι η ΟΠ εκφράζεται, *κατ' αρχάς*, διαμέσου των ακόλουθων εξισώσεων:

$$p \equiv pA + w\ell + \Pi \quad (1)$$

$$[\omega^*, \omega_L^*] = b[p, w] \quad (2)$$

$$\omega^* u = c \quad (3)$$

όπου ω_L^* η μοναδιαία αξία της εργασιακής δύναμης. Έτσι, *εάν επιλέξουμε*: $u = Y$ (όταν $pY > 0$) και $c = \omega Y$, τότε θα λάβουμε, ως ειδική περίπτωση της ΟΠ, την ακόλουθη εκδοχή της ΝΠ:

$$\omega^* Y = \omega Y (\equiv \ell X) \quad (4)$$

$$b = \lambda_m \quad (5)$$

$$\omega_j^* = p_j \lambda_m \quad (6)$$

$$\omega_L^* = w \lambda_m \quad (7)$$

$$\omega_s^* = \Pi X \lambda_m \quad (8)$$

όπου ω_s^* η υπεραξία.

Σημειώνεται, τέλος, ότι σε αυτήν ακριβώς τη λύση φθάνει ο Laibman (1998) (απ' ό,τι μπορούμε να κρίνουμε, ωστόσο, η προτεινόμενη διαδικασία εξαγωγής της δεν βασίζεται στη συγκρότηση της έννοιας της κοινωνικής αφηρημένης εργασίας και δεν είναι, έτσι, επαρκώς θεμελιωμένη). Ως εκ τούτου, υπερβαίνει μόνον το κατά σειρά πρώτο σημείο κριτικής της ΝΠ που αναπτύσσουμε στο κυρίως κείμενο.

Αναφορές

- Αλτουσέρ, Λ. (1977), *Απάντηση στον Τζων Λιούις*, Αθήνα, Θεμέλιο.
 Αλτουσέρ, Λ. (1999), Το πρόβλημα του «φετιχισμού» στον Μαρξ, *Θέσεις*, 63, 11-20.
 Autume, A. d' (1988), La production jointe, *Revue économique*, 39, 325-47.
 Baudrillard, J. (1990), *Ο Καθρέφτης της Παραγωγής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια.

- Bidard, C. (1991), *Prix, reproduction, rareté*, Paris, Dunod.
- Bortkiewicz, L. v. (1906-7), Wertrechnung und Preisrechnung im Marxshen System, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 23 (1906), 1-50, 25 (1907), 10-51 and 445-88.
- Bortkiewicz, L. v. (1907), Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im 3. Band des "Kapital", *Jahrbücher für National-ökonomie und Statistik*, 34, 319-35.
- Δημούλης, Δ. και Μηλιός, Γ. (1999), Θεωρία της αξίας, ιδεολογία και «φετιχισμός», *Θέσεις*, 63, 21-74.
- Dmitriev, V.K. ([1904] 1974), *Economic Essays on Value, Competition and Utility*, New York, Cambridge University Press.
- Duménil, G. (1980), *De la valeur aux prix de production*, Paris, Economica.
- Duménil, G. (1984), The so-called "transformation problem" revisited: a brief comment, *Journal of Economic Theory*, 33, 340-48.
- Duménil, G. and Lévy, D. (1987), Value and natural prices trapped in joint production pitfalls, *Zeitschrift für Nationalökonomie*, 47, 15-46.
- Foley, D.K. (1982), The value of money, the value of labor power and the Marxian transformation problem, *Review of Radical Political Economics*, 14, 37-47.
- Foley, D.K. (1997), Recent developments in the labor theory of value, *International Working Group on Value Theory*, Mini-Conference, USA 3-6 April 1997, Working Papers, 38-51.
- Glick, M. and Ehrbar, H. (1987), The transformation problem: an obituary, *Australian Economic Papers*, 26, 294-317.
- Goldmann, L. ([1959] 1986), Η Πραγματοποίηση, στο Γκολντμάν, Λ., *Διαλεκτικές Έρευνες*, σσ. 81-132, Αθήνα, Γνώση.
- Howard, M.C. and King, J.E. (1987), Dr. Mühlport, Professor von Bortkiewicz and the "transformation problem", *Cambridge Journal of Economics*, 11, 265-68.
- Ilienkov, E.B. (1983), *Διαλεκτική Λογική*, Αθήνα, Gutenberg.
- Johansen, L. (1963), Labour Theory of Value and Marginal Utilities, *Economics of Planning*, 3, 89-103.
- Krugman, P. and Obstfeld, M. (1994), *International Economics*, New York, Harper Collins College Publishers.
- Kurz, H.D. and Salvadori, N. (1995), *Theory of Production*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Laibman, D. (1998), Η θεωρία της αξίας, *Ουτοπία*, 28, 29-47.
- Λένιν, Β.Ι., ([1893, 1937] 1986), Απ' αφορμή το λεγόμενο πρόβλημα των αγορών, σσ. 69-122 στο Λένιν, Β.Ι., *Άπαντα*, Τόμος 1, Έκδοση Πέμπτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- Λούκατς, Γκ. (1975), *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, Αθήνα, Οδυσσέας.

- Mainwaring, L. (1975), Non-Substitution and the Sraffa Joint Production System, *Indian Economic Journal*, 23, 38-46.
- Μαριόλης, Θ. (1995), Σχετικά με το θεώρημα των Stolper-Samuelson, *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, 17, 5-34.
- Μαριόλης, Θ. (1997), Σχετικά με το θεώρημα των Stolper-Samuelson: Addendum, *Πολιτική Οικονομία*, 1, 115-22.
- Μαριόλης, Θ. (1998), Σχετικά με το λεγόμενο πρόβλημα του μετασχηματισμού των αξιών σε τιμές, *Πολιτική Οικονομία – Political Economy*, 3, 41-88.
- Μαριόλης, Θ. (1999), *Το ασήμαντον και το εσφαλμένον του λεγόμενου Θεμελιώδους Μαρξικού Θεωρήματος*, Τετράδια Εργασίας Παντείου Πανεπιστημίου, Αριθμ. 30, Αθήνα, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου (και *Πολιτική Οικονομία – Political Economy*, 7, 81-126).
- Mariolis, Th. (1999), The so-called problem of transforming values into prices, *Πολιτική Οικονομία – Political Economy*, 5, 45-58.
- Mariolis, Th. (2000), Concerning the issue of the choice of technique in neo-Ricardian models of single production, *Πολιτική Οικονομία – Political Economy*, 6, 91-108.
- Mariolis, Th. (2000a), On the lack of correspondence between Surplus Value and Profit, Panteion University, *mimeo*.
- Μαρκούζε, Χ. (1986), *Λόγος και Επανάσταση*, Ύψιλον, Αθήνα.
- Mohun, S. (1994), A re(in)statement of the labour theory of value, *Cambridge Journal of Economics*, 18, 391-412.
- Mühlpfordt, W. (1893), *Preis und Einkommen in der privatkapitalistischen Gesellschaft*, Inaugural - Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde von der philosophischen Fakultät der Albertus Universität zu Königsberg i. Pr.
- Mühlpfordt, W. (1895), Karl Marx und die Durchschnittsprofitrate, *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 65, 92-9.
- Ντεμπόρ, Γκ. (1986), *Η Κοινωνία του Θεάματος*, Αθήνα, Ελεύθερος Τύπος.
- Okishio, N. (1955), Monopoly and the Rates of Profit, *Kobe University Economic Review*, 1, 71-88.
- Okishio, N. (1963), A Mathematical note on Marxian theorems, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 91, 287-99.
- Perniola, M. (1991), *Η Κοινωνία των Ομοιωμάτων*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Roemer, J.E. (1990), Review of Duncan K. Foley, *Understanding Capital*, *Journal of Economic Literature*, 28, 1727-30.
- Rubin, I.I. ([1927] 1978), Abstract Labour and Value in Marx's System, *Capital and Class*, 5, 109-34.
- Rubin, I.I. ([1928] 1972), *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit, Black and Red Books.
- Ruffin, R. (1988), The Missing Link: The Ricardian Approach to the Factor Endow-

- ments Theory of Trade, *American Economic Review*, 83, 759-72.
- Saad-Filho, A. (1996), The value of money, the value of labour power and the net product: an appraisal of the “New Approach” to the transformation problem, in Freeman, A. and Carchedi, G. (eds.), *Marx and Non-Equilibrium Economics*, Brookfield, Edward Elgar.
- Shaikh, A.M. and Tonak, E.A. (1994), *Measuring the Wealth of Nations*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Simpson, D. (1975), *General Equilibrium Analysis*, Oxford, Basil Blackwell.
- Sotirchos, G. and Stamatis, G. (1998), A Note on Foley’s Article “The value of money, the value of labour power and the Marxian transformation problem”, *Πολιτική Οικονομία – Political Economy*, 3, 35-40.
- Sraffa, P. (1960), *Production of Commodities by Means of Commodities*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Stamatis, G. (1975), Grundlagen und Existenzbedingungen der Warenproduction in den postkapitalistischen Übergangsgesellschaften der Gegenwart, in Bust-Bartels, A. and Stamatis, G., *Zur Produktionsweise und Theorie der Übergangsgesellschaft – Zwei Beiträge*, Giessen/Lollar, Verlag Andreas Achenbach.
- Stamatis, G. (1979), *Beiträge zur Kritik der neoricardianischen und neoklassischen Theorie*, Göttingen, Göttinger Beiträge zur Gesellschaftstheorie.
- Stamatis, G. (1983), On Negative Labour Values, *Review of Radical Political Economics*, 15, 81-91.
- Stamatis, G. (1984), *Sraffa und sein Verhältnis zu Ricardo und Marx*, Göttingen, Göttinger Beiträge zur Gesellschaftstheorie.
- Stamatis, G. (1988), *Über das Normwaresubsystem und die w-r Relation*, Athen, Kritiki.
- Stamatis, G. (2000), An Examination of the so-called New Solution to the Transformation Problem, *Political Economy*, 7, 127-38.
- Σταμάτης, Γ. (1995), *Προβλήματα Θεωρίας Γραμμικών Συστημάτων Παραγωγής*, Δεύτερος Τόμος, Αθήνα, Κριτική.
- Σταμάτης, Γ. (1997), *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Steedman, I. (1977), *Marx after Sraffa*, London, New Left Books.
- Steedman, I. (1980), Heterogeneous Labour and “Classical” Theory, *Metroeconomica*, 33, 39-59.
- Steedman, I. (1985), Heterogeneous Labour, Money Wages and Marx’s Theory, *History of Political Economy*, 17, 551-74.
- Steedman, I. (1990), Comment (on Suzanne de Brunhoff: “Reflections on Marx and Sraffa”), in Bharadwaj, K. and Schefold, B. (eds.), *Essays on Piero Sraffa*, London, Unwin Hyman.

